

บทที่ 2

ยุคพระปริยัติธรรม

ในการวิจัยถึงพัฒนาการยุคพระปริยัติธรรมของมหาจุฬาราชวิทยาลัย และมหาวิทยาลัย
วิทยาลัย-มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ผู้วิจัยจะเสนอข้อมูลในบทนี้เป็น 4 ตอน คือ ตอนที่
1 ความเป็นมาของการศึกษาพระปริยัติธรรมในประเทศไทย ตอนที่ 2 พัฒนาการพระ
ปริยัติธรรมในมหาจุฬาราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2436) - 2488) ตอนที่ 3 พัฒนาการพระ
ปริยัติธรรมในมหาธาตุวิทยาลัย-มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2432 - 2489)
ตอนที่ 4 สรุปและวิเคราะห์ ทั้งนี้

ตอนที่ 1 ความเป็นมาของการศึกษาพระปริยัติธรรมในประเทศไทย

การศึกษาของพระภิกษุสามเณรตั้งแต่ครั้งพุทธกาล มี 2 ชนิด ชนิดแรก เป็นการ
ศึกษาพระปริยัติธรรม ที่เรียกว่า คันถธุระ เป็นการศึกษาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
ในพระไตรปิฎก ชนิดที่สอง เป็นการศึกษาคัมภีร์ฐาน ที่เรียกว่า วิปัสสนาธุระ เป็นการ
ศึกษาวิธีฝึกหัดจิตใจตนเองให้ปราศจากกิเลสตัณหา การศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น เป็นหลักสำคัญ
ในการตั้งมั่นแห่งพระพุทธศาสนา เป็นรากฐานในการปฏิบัติธรรม เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธ
ปรินิพพานแล้ว พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายเห็นความสำคัญของการศึกษาและการปฏิบัติตามพระธรรม
คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จึงรวมใจกันทำสังคายนาพระธรรมคำสั่งสอนนั้นไว้เป็นแบบฉบับ
ไว้ศึกษาและปฏิบัติสืบต่อกันมา พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่รวบรวมไว้มีจำนวน
84,000 พระธรรมขันธ์ แบ่งเป็น 3 หมวด คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระ
อภิธรรมปิฎก รวมเรียกว่า พระไตรปิฎก ดังนั้นพระไตรปิฎกจึงเป็นตำราสำคัญของพระพุทธ
ศาสนาสืบต่อมา

พระไตรปิฎกนั้นเดิมเป็นภาษาบาลี ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนาเผยแผ่ไปยังประเทศ
ต่าง ๆ ก็เห็นความจำเป็นที่จะต้องแปลพระไตรปิฎกให้เป็นภาษาของประเทศตน เพื่อให้ศึกษา

เข้าใจง่าย สำหรับประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท เช่น ศรีลังกา สหภาพพม่า และไทย มีความเห็นว่า ถ้าแปลพระไตรปิฎกแล้ว อาจทำให้ถ้อยความในพระไตรปิฎกคลาดเคลื่อนจากของเดิม ด้วยเหตุนี้จึงควรจะศึกษาภาษาบาลีให้เข้าใจเสียก่อน แล้วศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนในพระไตรปิฎก ถ้อยความหรือใจความในพระไตรปิฎกก็จะไม่ผิดไปจากเดิม เพราะฉะนั้นการศึกษาของพระภิกษุสามเณรในตอนแรกก็คือ การศึกษาภาษาบาลี แล้วจึงศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนจากพระไตรปิฎกต่อไป การศึกษาภาษาบาลีและการศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนจากพระไตรปิฎก รวมเรียกว่า การศึกษาพระปริยัติธรรม

ในประเทศไทย พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์เอกศาสนูปถัมภก ทรงทำนุบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมตลอดมา และทรงยกย่องพระภิกษุสามเณรที่มีความรู้พระปริยัติธรรมเสมอมา จึงได้มีการสอบพระปริยัติธรรมเกิดขึ้น เพื่อเป็นเครื่องทดสอบความรู้พระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรว่ามีความรอบรู้เพียงใด จากนั้นก็จะทรงตั้งให้มีสมณศักดิ์ตามสมควรแก่คุณธรรมและความรอบรู้ในพระปริยัติธรรมเพื่อจะได้เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมสืบต่อพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนถาวรต่อไป การสอบความรู้นั้น สอบทั้งภาษาบาลีและความรู้คัมภีร์ในพระไตรปิฎก วิธีการสอบเป็นการแปลควยปากเปล่า คือให้อ่านคัมภีร์ภาษาบาลี แล้วแปลเป็นภาษาไทยให้ถูกต้องทั้งไวยากรณ์และความหมาย จึงมักเรียกการสอบแบบนี้กันว่า แปลหนังสือ หรือแปลพระปริยัติธรรม

ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี การศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ พระภิกษุสามเณรผู้สอบพระปริยัติธรรมได้ ทรงยกย่องตั้งเป็นเปรียญ แต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เรียกว่า บาเรียน มี 3 ชั้น ได้แก่ บาเรียนตรี บาเรียนโท และบาเรียนเอก หลักสูตรที่ใช้สำหรับศึกษาและสอบความรู้ใช้พระไตรปิฎกที่เป็นอักษรขอมจารึกลงในใบลาน ผู้ที่จะเป็นบาเรียนตรีต้องแปลพระสุตตันตปิฎกได้ ถ้าแปลพระสุตตันตปิฎกและพระวินัยปิฎกได้ จัดเป็นบาเรียนโท ถ้าแปลได้ทั้งพระสุตตันตปิฎกพระวินัยปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก เป็นบาเรียนเอก วิธีการสอบใช้วิธีสอบปากเปล่าต่อหน้าคณะกรรมการ

พระภิกษุสามเณรในสมัยกรุงศรีอยุธยา ถ้าศึกษาพระปริยัติธรรมยอมได้เปรียบกว่าผู้ที่ไม่ศึกษาพระปริยัติธรรม เพราะในสมัยนี้ไม่มีกฎหมายฉบับหนึ่งบังคับถึงศักดิ์นาของผู้ศึกษาพระปริยัติ-

ธรรม อันเป็นการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม ในชีวิตชาวไทยสมัยก่อน (พระยา
อนุমানราชชน 2510: 145) มีข้อความตอนหนึ่งว่า . . . สามเณรและพระที่มีความรู้
ในสมัยอยุธยา มีกฎหมายออกมาฉบับหนึ่ง (ในปี พ.ศ. 1997 รัชสมัยของสมเด็จพระบรม
ไตรโลกนาถ) คือ พระไอยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง โดยให้ศักดิ์ชน อันหมายถึง
นางของศักดิ์ มีใ้พื้นที่นาสูงกว่าพระสงฆ์ธรรมคา คือ สามเณรธรรมเณร 300 มีใ้
ธรรมเณร 200 พระภิกษุธรรมเณร 600 มีใ้ธรรมเณร 400 พระครู
ธรรมเณร 2400 มีใ้ธรรมเณร 1000 . . .

การศึกษาพระปริยัติธรรม ในสมัยกรุงธนบุรี เป็นแนวเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา
หลักสูตรการศึกษา ใช้พระไตรปิฎก พระภิกษุสงฆ์ผู้มีความรู้ในพระพุทธานุชาดกับราชบัณฑิต
เป็นผู้บอกพระปริยัติธรรมในการสอบพระปริยัติธรรม ยังคงใช้สอบปากเปล่าเช่นเดียวกับสมัย
กรุงศรีอยุธยา ซึ่งปรากฏว่า ในสมัยกรุงธนบุรี มีผู้สอบปริยัติธรรมได้เปรียญเอก เปรียญโท
และมีชีวิตต่อมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น พระมหาเมธี เปรียญเอก วัดเลียบ ได้
เป็นสมเด็จพระสังฆราช ในรัชกาลที่ 2 พระมหานาค เปรียญเอก วัดบางว่าใหญ่ และพระ
มหาเกสร เปรียญโท วัดโพธาราม เป็นต้น เหล่านี้ล้วนเป็นพระเปรียญครั้งกรุงธนบุรี (สมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2500: 26)

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้สังคายนา
พระไตรปิฎก ในปี พ.ศ. 2331-2332 เสร็จแล้วโปรดเกล้าฯ ให้จารลงในใบลาน จำลอง
สร้างเป็นพระไตรปิฎกหลวง เรียกว่า ฉบับทองใหญ่ รวม 354 คัมภีร์ เป็นใบลาน 3686 ผูก
ประกอบด้วยพระวินัยปิฎก 80 คัมภีร์ พระสุตตันตปิฎก 160 คัมภีร์ พระอภิธรรมปิฎก 61 คัมภีร์
และพระคัมภีร์วิเสส 53 คัมภีร์ รักษาไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และ
โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกอีก 2 ฉบับ คือ ฉบับรองทอง กับฉบับทองชุม ฉบับรองทอง
มี 305 คัมภีร์ เป็นใบลาน 369 ผูก ส่วนฉบับทองชุม เป็นชุดเล็ก 35 คัมภีร์ พระองค์ได้
พระราชทานฉบับหลวงจำลองไปตามวัดต่าง ๆ เพื่อให้เป็นตำราในการศึกษาพระปริยัติธรรม
(สุมาลี สุวรรณแสง 2517: 28) ส่วนการสอบพระปริยัติธรรมยังคงใช้วิธีสอบปากเปล่า
เช่นเดิม

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎก เรียกว่า ฉบับรคน้ำแดง เพราะในปกเขียนลายรคน้ำพื้นแดง และทรงแก้ไขหลักสูตร และการสอบ พระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ ให้มีถึง 9 ประโยค ใช้ตำราเรียนดังนี้

ประโยค 1 - 3 ใช้คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท เป็นตำราเรียนและสอบ ต้องแปลให้ได้ในคราวเดียวกันทั้ง 3 ประโยค จึงนับว่าเป็นบาเรียน

ประโยค 4 ใช้คัมภีร์มังคลัตถที่ปนีบัณฑิต

ประโยค 5 ใช้คัมภีร์บาลิมุตตะกะ

ประโยค 6 ใช้คัมภีร์มังคลัตถที่ปนีบัณฑิต

ประโยค 7 ใช้คัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกาอรรถกถาวินัย
ผู้สอบได้ประโยคนี้เป็น บาเรียนเอก สามัญ

ประโยค 8 ใช้คัมภีร์วิสุทธิมรรคคปกรณวิเสส
ผู้สอบได้ประโยคนี้เป็นบาเรียนเอกมัธยม

ประโยค 9 ใช้คัมภีร์ฎีกาสารัตถที่ปนี
ผู้สอบได้ประโยคนี้เป็นบาเรียนเอกอุดม

การกำหนดเวลาสอบพระปริยัติธรรม ยังไม่ได้กำหนดแน่นอน เพราะเป็นระยะเวลาแรกบำรุงศาสนา ทั้งบ้านเมืองก็ยังมีศึกสงครามอยู่เนือง ๆ ต่อเมื่อไรเป็นโอกาสว่าง และมีพระภิกษุสามเณรผู้เล่าเรียน มีภูมิรู้ถึงขั้นเป็นบาเรียนได้มากพอ จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการสอบกันคราวหนึ่ง เพราะฉะนั้น นาน ๆ จึงมีการสอบพระปริยัติธรรมครั้งหนึ่ง (พระธรรมเจดีย์ 2525: 22)

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตรปิฎกถึง 7 ฉบับ คือ ฉบับรคน้ำเอก ฉบับรคน้ำโท ฉบับทองน้อย ฉบับชุ่มยอ ฉบับอักษรรามัญ ฉบับเทพชุมนุม และฉบับลายก่ามะลอ ทรงมีพระราชดำริที่จะปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ให้เจริญขึ้น จึงโปรดให้กำหนดเวลาในการสอบพระปริยัติธรรมทุก ๆ สามปี มีการสอบครั้งหนึ่ง ใช้เวลาสอบคราวหนึ่งประมาณ 2 เดือน วิธีสอบนั้นให้พระภิกษุสามเณร

เข้าไปแปลพระปริยัติธรรมในที่ประชุมพระราชคณะที่ละรูป เครื่องกำหนดเวลาใช้เขียนไข
แต่วิธีนี้ก่อให้เกิดความลำบากแก่ผู้สอบและกรรมการสอบพระปริยัติธรรม ในรัชกาลที่ 3 นี้
การวัดผลในการศึกษาพระปริยัติธรรมเช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ 2 คือ

- ผู้สอบได้ 3 ประโยค เรียกว่า **บาเรียนตรี**
- ผู้สอบได้ 4 - 6 ประโยค เรียกว่า **บกเรียนโท**
- ผู้สอบได้ 7 - 9 ประโยค เรียกว่า **บกเรียนเอก**

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตร
ปิฎก เรียกว่า ฉบับหลวงชาติ เพราะคานข้างปิดทองสลัษชาติ ในปี พ.ศ. 2395 พระองค์
โปรดเกล้าฯ ให้สร้างเงงสำหรับพระภิกษุสามเณรศึกษาพระปริยัติธรรม ระหว่างพระปรารภ
หน้าวัดศรีรัตนศาสดาราม 4 หลัง และพระราชทานภัตตาหารเพลด้วย นอกจากนี้ยังมีสถาน
ศึกษาพระปริยัติธรรม ในที่อื่น ๆ อีก คือ บรรดาราชบัณฑิต พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง
ชั้นผู้ใหญ่ ตลอดจนชนชั้นผู้น้อย ต่างพากันสร้างและอุทิศวัง บ้าน ศาลา เป็นสถานศึกษาพระ
ปริยัติธรรมสำหรับพระภิกษุสามเณร ในการสอบพระปริยัติธรรมนั้น รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระ
ราชประสงค์จะทรงฟังการแปลพระปริยัติธรรมเมื่อเวลาสอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้ประชุมสอบพระปริยัติธรรมในพระบรมมหาราชวังทุกคราว ประชุมสอบที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย
บาง ที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามบาง เสด็จพระราชดำเนินทรงฟังจนตลอดรัชกาล
(พระธรรมเจดีย์ 2525: 23)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระไตร
ปิฎก 2 ฉบับ คือ ฉบับทองทึบ ควบคุมที่โรงโปลานสำหรับหอดหลวง และฉบับพิมพ์เป็นเล่มหนังสือ
ซึ่งเป็นครั้งแรกที่พิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย จำนวน 1,000 จบ จบละ 39 เล่ม รวม
เป็นหนังสือ 39,000 เล่ม แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2436 พระราชทานไปตามพระอาราม
หลวง อารามละ 1 จบ และได้ส่งเผยแพร่ไปยังต่างประเทศที่ขอมา ที่เหลือออกนั้นทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จำหน่ายในราคาพอสมควร ในการศึกษาพระปริยัติธรรมแบ่งเป็น 9
ประโยค เป็นหลักสูตรสำหรับพระภิกษุสามเณรไทย นอกจากนั้นยังมีหลักสูตรพระปริยัติธรรม
สำหรับพระภิกษุสามเณรสามัญอีกหลักสูตรหนึ่งด้วย แต่เดิมอนุญาตพระภิกษุสามเณรสอบได้เพียง

ชั้นประโยค 1, 2 และ 3 ต่อมาอนุญาตให้สอบได้ถึงชั้นประโยค 4 หลักสูตรพระปริยัติธรรม สำหรับพระภิกษุสามเณรสามัญ (มอญ) ที่ควรจะทราบมีดังนี้

ประโยค 1 ใช้คัมภีร์บาลีมหาวิภังค์ คือ อาทิกัมม หรือปาจิตีย์ เป็นตำรา
เรียนและสอบ

ประโยค 2 ใช้คัมภีร์บาลีมหาวิภังค์ หรือจุด วัคค์อย่างใดอย่างหนึ่งตามแต่จะ
เลือก

ประโยค 3 ใช้คัมภีร์มุตตกวินยวินิจจัย

ประโยค 4 ใช้คัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกาอัฐฎกถาวินัย

หลักสูตรพระปริยัติธรรมสำหรับพระภิกษุสามเณรสามัญ ในประเทศไทยตามที่กล่าว
มานี้ เมื่อเลิกจากการสอบด้วยวิธีแปลปากเปล่ามาเป็นสอบด้วยวิธีเขียนตอบแล้ว ก็เป็นอัน
ยกเลิกไป คงใช้วิธีสอบและหลักสูตรรวมกับหลักสูตรพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทย ใน
รัชกาลที่ 5 นี้ การสอบพระปริยัติธรรมยังคงใช้วิธีสอบแบบเดิม คือ สอบปากเปล่า ใช้สถานที่
ที่สอบในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เครื่องกำหนดเวลาในการสอบยังใช้เทียนไขอยู่
ต่อมาในปี พ.ศ. 2425 จึงเลิกใช้เทียนไข แล้วใช้นาฬิกาแทน กำหนดเวลาให้พระภิกษุสามเณร
ผู้แปลพระปริยัติธรรมรูปละ 60 นาที วิธีนี้ทำให้เกิดความสะดวกสบายแก่ผู้แปล และกรรมการ
สอบพระปริยัติธรรม ใน พ.ศ. 2432 โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายการสอนพระปริยัติธรรมที่หน้าวัด
พระศรีรัตนศาสดารามออกมาจัดตั้งขึ้นที่วัดมหาธาตุ ในรูปสถาบันการศึกษา เรียกว่า มหาธาตุ
วิทยาลัย ต่อมาในปี พ.ศ. 2436 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระ
ราชดำเนินไปทรง เปีดมหาหมกุฎราชวิทยาลัย ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ
วโรรส ทรงจัดการในรูปการศึกษาของพระภิกษุสามเณรแบบใหม่เป็นเอกเทศ และได้ทรงแก้ไข
ลักษณะการศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ ทรงปรึกษาร่วมกับพระเถระานุเถระ จัดหลักสูตรขึ้นใหม่
ทรงชำระและพิมพ์หลักสูตรเป็นภาษาไทย แต่เดิมนั้นเป็นอักษรขอมและเขียนอยู่ในใบลาน พระองค์
ทรงเปลี่ยนแปลงวิธีสอบพระปริยัติธรรมจากสอบด้วยปากเปล่า เป็นสอบด้วยเขียนตอบ กำหนด
การสอบทุกปี วิธีการสอบแบบใหม่นี้ เรียกว่าการสอบแบบมหาหมกุฎฯ อย่างไรก็ตาม การสอบ
แบบเก่าก็ยังคงใช้อยู่ จึงมีการสอบพระปริยัติธรรมทั้งแบบเก่าและแบบใหม่ ต่อมาในปี พ.ศ.

2439 ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างสังฆเสนาสน์ราชวิทยาลัย เพื่อเป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรม และวิชาชั้นสูง พระราชทานเปลี่ยนนามจากมหาธาตุวิทยาลัย เป็น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีการศึกษาเล่าเรียนทำนองเดียวกันกับมหามกุฏราชวิทยาลัย แต่การศึกษาพระปริยัติธรรม แบบที่จัดขึ้นใหม่นี้ไม่ได้คำนึงสืบต่อมา ตามรูปที่เป็นพระราชปรารภอย่างแท้จริง มีอันชะงักไป คราวหนึ่ง คงมีแต่การศึกษาพระปริยัติธรรมแบบเก่าเท่านั้นที่ดำเนินสืบต่อมาโดยลำดับ

ครั้นต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2454 ได้เริ่มการศึกษาพระปริยัติธรรมแบบนักธรรมขึ้น ในระยะแรกเรียกว่า องค์ของสามเณรธรรม เพื่อปรับปรุงการศึกษาให้เหมาะสม มีความรู้ทางพระพุทธศาสนาดีขึ้น และเพื่อเป็นหลักเกณฑ์ ในการยกเว้นการเกณฑ์ทหาร จะได้ศึกษาพระปริยัติธรรมต่อไป ไม่ต้องลาสิกขามารับราชการ ทหาร และสามารถจัดครบหลักสูตร ในปี พ.ศ. 2458 แต่ยังเป็นการศึกษาพระปริยัติธรรม แบบนักธรรม สำหรับพระภิกษุสามเณรเท่านั้น ในปี พ.ศ. 2459 ได้เลิกสอบ พระปริยัติธรรมด้วยวิธีปากเปล่าทุกประโยค เปลี่ยนมาใช้สอบด้วยเขียนตอบ การสอบพระ ปริยัติธรรมด้วยวิธีปากเปล่า อันเป็นวิธีดั้งเดิมที่ใช้มาในประเทศไทย ก็ได้ถึงที่สุดลงตั้งแต่นั้น มา (พระธรรมเจดีย์ 2525: 35)

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เปิดโอกาสให้คฤหัสถ์ชายหญิง ได้ศึกษาพระปริยัติธรรม เรียกว่า ธรรมศึกษาเมื่อปี พ.ศ. 2472 แบ่งเป็น 3 ชั้น คือ ธรรมศึกษาชั้นตรี ธรรมศึกษาชั้นโท และธรรมศึกษาชั้นเอก เช่นเดียวกับพระภิกษุสามเณร แต่พระภิกษุสามเณรที่สอบได้นักธรรม จะเรียกว่า นักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และนักธรรม ชั้นเอก การสอบนักธรรมสอบได้ 3 ชั้น (ปีละชั้น) เป็นอิสระไม่ต้องเกี่ยวข้องกับเปรียญธรรม แต่เปรียญ ธรรมนั้น ถ้าจะสอบ ก็ต้องสอบนักธรรมเสียก่อน กำหนดไว้ว่า สอบได้นักธรรมชั้นตรี มีสิทธิ สอบประโยคเปรียญธรรม 3 สอบได้นักธรรมชั้นโท มีสิทธิสอบประโยคเปรียญธรรม 4 - 5 - 6 สอบได้นักธรรมชั้นเอก มีสิทธิสอบประโยคเปรียญธรรม 7 - 8 - 9 ส่วนคฤหัสถ์ ที่สอบได้ธรรมศึกษานั้น ยังไม่อนุญาตให้สอบประโยคเปรียญธรรมใด ๆ เลย ในปี พ.ศ. 2475 หลักสูตรนักธรรมชั้นเอกสำหรับพระภิกษุสามเณรได้เพิ่มวิชาบูรพภาคเข้าไปอีก ถ้าสอบ วิชาบูรพภาคตก นักธรรมชั้นเอกก็ตกไปด้วย

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอนันตมหิตล ในปี พ.ศ. 2482 ให้มีการสอบ
เปรียญธรรม 4 ประโยคได้ ในทางจังหวัดเป็นต้นไป ในปี พ.ศ. 2484 ใ้ได้ออกระเบียบว่า
ด้วยการจัดการศึกษา พ.ศ. 2484 ประกาศจัดตั้งสำนักศึกษาพระปริยัติธรรม เพื่ออำนวยความสะดวก
สะดวกแก่ผู้ศึกษา ในปี พ.ศ. 2486 ใ้ให้มีการสอบเปรียญธรรม 5 ในทางจังหวัดอีก เพื่อ
ความสะดวกแก่ผู้ศึกษา ในปี พ.ศ. 2486 นี้ ได้มีการเปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม คือ

ประการแรก ใ้ยกเลิกวิชาบูรพาคทให้เขียนตามคำบอก มา เป็นแจกข้อสอบให้
สอบเลย ผู้สอบจะได้เข้าใจระเบียบการเขียน วรรณคอน อักษร อย่างกว้างขวาง

ประการที่สอง วิชาแปลไทยเป็นมคธทุกประโยค วิชาแต่งฉันท์ภาษาบาลีประโยค
เปรียญธรรม 8 (ป.ธ. 8) และแต่งบาลีประโยคเปรียญธรรม 9 (ป.ธ. 9) ใ้ยกเลิกวิธีเขียน
ด้วยอักษรขอม ใ้เขียนด้วยอักษรไทยแทน

ประการที่สาม ใ้แยกหน้าที่การสอบบาลี (ประโยคเปรียญธรรม) กับนักเรียน
ออกจากกัน สังฆมนตรีว่าการ องค์การศึกษา เป็นแม่กองสอบบาลี และสังฆมนตรีช่วยว่าการ องค์
การศึกษา เป็นแม่กองสอบธรรม

ในปี พ.ศ. 2488 ใ้เลิกวิชาบูรพาคทประโยคเปรียญธรรม 4 (ป.ธ. 4) แต่ใ้
เปลี่ยนเป็นวิชาสัมพันธ์มคธแทน

ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช การศึกษาพระปริยัติธรรม
สมัยนี้ นับว่า เป็นสมัยปัจจุบัน สำนักศึกษาพระปริยัติธรรมมีที่วัดพระราชาณาจักร ในปี พ.ศ. 2491
ใ้ได้ออกระเบียบ เรื่องการจัดสถานศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ ใ้ยกเลิกระเบียบ พ.ศ. 2484
คือ ใ้ทั่วต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดเปิดเป็นสำนักศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่มีครู
ประจำ มีเจ้าอาวาสเจ้าสำนักศึกษา ต่อมาปี พ.ศ. 2494 คณะสงฆ์เห็นว่าสมควรแก้ไขระเบียบที่
ใ้ช้อยู่ใ้รัดกุมยิ่งขึ้น จึงยกเลิกระเบียบ เรื่องการจัดสถานศึกษา พ.ศ. 2491 นั้น และใ้ใ้ใช้
ระเบียบองค์การศึกษาว่าด้วยการจัดสถานศึกษา พ.ศ. 2494 แทน ระเบียบนี้มีสาระสำคัญได้แก่
การจัดตั้งและยุบ เลิกสำนักศาสนศึกษา ใ้เจ้าสำนักศาสนศึกษารายงานต่อคณะกรรมการสงฆ์อำเภอ
และจังหวัดตามลำดับ เพื่อดูมัติจัดตั้งหรือยุบ เลิกแล้วแต่กรณีการแบ่งภาคเรียนของสำนักศาสนศึกษา
ใ้แบ่ง เป็น 3 ภาคเรียน มีภาควิสาขะ ภาคพรรษาและภาคปวารณา การปิดเรียนประจำ ใ้เปิด
วันโหนดวันพระ 2 วันนอกจากกรณีปกติ เมื่อเจ้าสำนักศาสนศึกษา เห็นเป็นการสมควร จะพิจารณา

กำหนดเวลา เปิดปิดเรียนให้เหมาะสมกับท้องถิ่นนั้น ๆ หรือ เหตุการณ์อันสมควรก็ได้แต่ทั้งนี้ในปีหนึ่งสำนักศึกษารวม ต้องมีเวลาเรียนไม่น้อยกว่า 150 ชั่วโมง สำนักศึกษาบาลีต้องมีเวลาเรียนไม่น้อยกว่า 300 ชั่วโมง นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงหลักเกณฑ์เงิน อุดหนุนให้แก่สำนักการศึกษา และนิคมศึกษารุงครูสอนพระปริยัติธรรมแต่จะไม่ขอกล่าวรายละเอียดในที่นี้ ในปี พ.ศ. 2498 ให้ประโยคเปรียญธรรม 5 (ป.ธ. 5) ที่เคยสอบในต่างจังหวัดทุกปีนั้น เข้ามาสอบในกรุงเทพฯ อีก เพื่อการควบคุมให้ทั่วถึงกัน ในปี พ.ศ. 2504 หลักรัฐธรรมนูญ ประโยคเปรียญธรรม 4 ให้เลิกวิชาสัมพันธมคธ และให้ใช้แปลไทยเป็นมคธแทน กำหนดให้แปลตามหนังสือธรรมบทภาค 1 ในปี พ.ศ. 2506 มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรประโยคเปรียญธรรม 5-6 วิชาแปลมคธเป็นไทย ให้ใช้หนังสือมังคละดทีปนี ภาค 2 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2507 เป็นต้นไป วิชาแปลมคธเป็นไทยประโยคเปรียญธรรม 5 ให้ใช้หนังสือมังคละดทีปนี ภาค 2 ส่วนประโยคเปรียญธรรม 6 ให้ใช้หนังสือตติย-จตุตถ-ปัจจุสมันตปาสาทิก มหาคณเรศสมาคมได้ประกาศเมื่อวันที่ 7 พฤษภาคม พ.ศ. 2507 เรื่องการใช้หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีแผนใหม่ แบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ชั้น คือ ชั้นเปรียญตรี 3 ปี ชั้นเปรียญโท 3 ปี และชั้นเปรียญเอก 4 ปี หลักสูตรใหม่นี้ ไม่เคยเป็นที่นิยมของพระภิกษุสามเณร เท่าที่ควรในปี พ.ศ. 2508 ประโยคเปรียญธรรม 5 วิชาแปลไทยเป็นมคธให้ยกเลิกธรรมบทภาค 1 ให้สอบเฉพาะภาค 2-3 และ 4 เท่านั้น (เดิมใช้ 4 ภาค) ส่วนประโยคเปรียญธรรม 6 ให้เลิกธรรมบทภาค 1-2-3 และ 4 ให้สอบเฉพาะภาค 5-6-7 และ 8 (เดิมใช้ภาค 1-8) และวิชาแปลมคธเป็นไทยประโยคเปรียญธรรม 6 ให้ยกเลิกหนังสือกังขาวิตรณี คงไว้เฉพาะตติย-จตุตถ-ปัจจุสมันตปาสาทิก ในปี พ.ศ. 2510 ให้แยกประโยคเปรียญธรรม 1-2 ออกจากประโยคเปรียญธรรม 3 คงใช้หลักสูตรเดิม แต่ให้แยกสอบเฉพาะธรรมบทภาค 1-4 และไวชาภรณ์เมื่อได้ประโยคเปรียญธรรม 1-2 แล้ว จะได้รับวุฒิไปศึกษาต่อประโยคเปรียญธรรม 3 ซึ่งใช้ธรรมบทภาค 5-8 และไวชาภรณ์อีกบางส่วน กับวิชาบูรพภาคเดิมด้วย ในปี พ.ศ. 2514 กระทรวงศึกษาธิการได้ออกระเบียบว่าด้วยโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญศึกษา เป็นการประยุกต์วิชาพระพุทธศาสนากับวิชาสามัญเข้าด้วยกัน ได้กำหนดให้เรียน 9 หมวดวิชา

คือ หมวควิชาบาลี ธรรมวินัย ศาสนาปฏิบัติ ภาษาไทย ภาษาอังกฤษ สังคมศึกษา วิทยาศาสตร์ คณิตศาสตร์ และหมวควิชาสุขศึกษา โรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา เป็นที่นิยมของพระภิกษุสามเณรมากกว่าแบบบาลีปรับปรุงใหม่

การศึกษาและการสอบพระปริยัติธรรมในประเทศไทย ได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงมาตามลำดับ ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงปัจจุบันนี้ (พ.ศ. 2526) ได้เจริญเผยแผ่ไปทั่วประเทศ ในอนาคตการศึกษาพระปริยัติธรรมก็คงจะมีการแก้ไขปรับปรุงกันต่อไปอีกให้เหมาะสมกับสถานการณ์สมัยนั้น ๆ ทั้งนี้เพื่อให้พระพุทธศาสนาเจริญมั่นคงสืบไป

ตอนที่ 2 พัฒนาการพระปริยัติธรรมในมหามกุฏราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2436-2488)

ในตอนที 1 ได้กล่าวถึงความเป็นมาของการศึกษาพระปริยัติธรรมในประเทศไทยนั้น จะเห็นว่า ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาพระพุทธศาสนา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนพระปริยัติธรรมขึ้นที่หน้าแกววัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นโรงเรียนที่ขึ้นในกรมทหารมหาดเล็ก ควบคู่ไปกับการปรับปรุงการศึกษาในราชสำนัก แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงเห็นความสำคัญในการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร เช่นเดียวกับการศึกษาของพระราชโอรส พระราชธิดาและพระบรมวงศานุวงศ์ จึงได้ส่งเสริมให้มีการจัดตั้งสถาบันการศึกษาของพระภิกษุสามเณรขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด อันเป็นผลให้การศึกษามหาวิทยาลัยพระปริยัติธรรมขึ้นที่สำคัญ ๆ จะนำมากล่าวนั้น พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งสถาบันการศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูงของพระภิกษุสามเณรทั้งฝ่ายธรรมยุติกนิกายและมหานิกายขึ้นในกรุงเทพฯ 2 แห่ง ในที่นี้จะกล่าวถึงสถาบันการศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูงของพระภิกษุสามเณรฝ่ายธรรมยุติกนิกายก่อน คือ มหามกุฏราชวิทยาลัย

ความมุ่งหมายในการจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย เดิมทีประชุมเสนาบดีตกลงจะตั้งสถาบันการศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูงของพระภิกษุสามเณรฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่วัดมกุฏกษัตริยาราม เพราะเห็นว่า เป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง เป็นสถานที่

สงบเงียบ ตั้งอยู่ระหว่างวัดโสมนัสวิหารกับวัดนารายณ์สุทัศน์วิหาร ซึ่งจะใช้เป็นสถานที่พักอาศัยของพระภิกษุสามเณรที่ศึกษาเล่าเรียนได้ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นด้วย ทรงมีกระแสพระราชดำริว่า วัดบวรนิเวศเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ถึง 14 ปีแล้ว ธรรมเนียมกติกากายเกิดขึ้นที่วัดนี้ และเป็นวัดเจ้าคณะใหญ่ ธรรมเนียมกติกากายมากกว่า 40 ปีแล้ว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสก็ทรงประทับที่วัดบวรนิเวศ อีกหลายพรรษา และทรงตั้งพระทัยจะให้เป็นที่เจ้าคณะใหญ่ธรรมเนียมกติกากายตลอดไป วัดบวรนิเวศเป็นวัดที่พระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายทรงผนวชมาแล้ว และยังคงมีต่อไปแทนวัดมหาธาตุ ถ้าก่อสร้างสิ่งใดเพิ่มเติมขึ้นก็เป็นเครื่องประดับความสวยงามให้แก่พระนครได้ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : สายพระราชหัตถ์ถึงพระยาภาสกรวงศ์) ด้วยเหตุนี้หม่อมหลวงกุฎราชวิทยาลัยจึงจัดตั้งขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2436 การที่พระองค์พระราชทานนามว่าหม่อมหลวงกุฎราชวิทยาลัยนั้น ทรงมีพระราชประสงค์เพื่อเฉลิมพระปรมาภิไธยแห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ความมุ่งหมายในการจัดตั้งหม่อมหลวงกุฎราชวิทยาลัย ในระยะเริ่มแรกนี้มีลักษณะสำคัญ

3 ประการ คือ

ประการที่หนึ่ง ใช้เป็นสถานที่ศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูง เฉพาะพระภิกษุสามเณรฝ่ายธรรมเนียมกติกากาย เพื่อให้การศึกษามีแบบแผนที่แน่นอน มีวิธีการศึกษาที่ทันสมัย และเป็นระเบียบเรียบร้อย ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (สมัยทรงดำรงพระอิสริยยศ เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส) ทรงพระดำริว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมเป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองได้ ทรามใดที่มีผู้ศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างลึกซึ้ง และปฏิบัติตามก็จะทำให้พระพุทธศาสนาเจริญมั่นคงถาวรเพราะพระปริยัติธรรม เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทรงสอนให้คนประพฤติในสิ่งที่ดีงาม แต่ผู้ที่ศึกษาพระปริยัติธรรมให้เข้าใจละเอียดลึกซึ้ง ก็คือพระภิกษุสามเณร เพื่อจะได้เทศนาสั่งสอนประชาชนอีกทีหนึ่ง ฉะนั้นการศึกษาพระปริยัติธรรมจึงเป็นสิ่งสำคัญที่สุด สมควรที่จะทำนุบำรุงให้เจริญรุ่งเรือง ปรับปรุงของเก่าให้ดีขึ้น และนำวิธีการศึกษาที่ทันสมัย และใหม่หม่อมหลวงกุฎราชวิทยาลัยเป็นที่ดำเนินงาน

ประการที่สอง ใช้เป็นสถานที่ศึกษาวิชา ซึ่งเป็นของชาติภูมิและต่างประเทศ
 แห่งกุฎบุตร ให้การอบรมสั่งสอนและเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ประชาชน เพราะประชาชน
 ส่วนมากไม่เข้าใจหลักธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างถูกต้องชัดเจน การนับถือพระพุทธศาสนา
 มักนับถือตามบรรพบุรุษสืบ ๆ กันมา จึงไม่เข้าใจหลักธรรมคำสอนอันเป็นลึกลับวิจิตรให้ถูกต้อง
 มุ่งหมายที่ประเสริฐได้ ทั้งนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระดำริ
 ว่า การที่ประชาชนจะเข้าใจในพระพุทธศาสนาได้ชัดเจนมีอยู่ 3 ทาง คือ ๑. ้วยได้ฟังธรรม
 เทศนา ๒. ได้ควยสนทนาธรรม ๓. ได้ควยอ่านหนังสือที่เป็นคำสั่งสอน พระองค์ทรงแนะนำว่า
 มหามกุฏราชวิทยาลัยนั้น สมควรจัดดำเนินการ 2 อย่างก่อน คือ มีพระธรรมเทศนาที่วัดคาม
 กำหนดวันพระอย่างหนึ่ง และจัดการพิมพ์หนังสือแสดงคำสั่งสอนอีกอย่างหนึ่ง ในการแสดง
 พระธรรมเทศนาตามกำหนดวันพระนั้น ได้เคยมีเป็นประเพณีของวัดมาแล้ว ส่วนการพิมพ์หนังสือ
 แสดงคำสั่งสอนนั้น มหามกุฏราชวิทยาลัยจะจัดขึ้นตามกำลังที่จะจัดขึ้นได้

ประการที่สาม ใช้เป็นสถานที่จัดการสั่งสอนพระพุทธศาสนาให้แก่เด็กที่บิดามารดา
 หรือผู้ปกครองนำมาฝากพระภิกษุสามเณรไว้ในวัด เพื่อให้ได้รับการศึกษาในวิทยากรต่าง ๆ
 อย่างถูกต้องและสมบูรณ์ มหามกุฏราชวิทยาลัยจะจัดให้มีโรงเรียนสำหรับสอนหนังสือไทยและ
 เลข และฝึกกิริยาให้เรียบร้อย สอนให้รู้จักชั่วความสมควร เพราะในสมัยก่อนหรือในสมัยเริ่ม
 ตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยนี้ วัดยังเป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนของเด็ก ซึ่งบิดามารดาส่งบุตรชาย
 ของคนให้เข้ามาเล่าเรียนในวัด มีพระภิกษุสงฆ์เป็นครูสอน แต่การเรียนการสอนมิได้มีหลักสูตร
 กำหนดแน่นอนจะทำให้เด็กเหล่านั้นได้รับความรู้ไม่เต็มที่ การที่จะช่วยให้เด็กได้รับประโยชน์จาก
 การเรียน ก็ต้องอบรมพระภิกษุสงฆ์จะเป็นครูใหญ่จรรีบฝึกสอน สามารถจะสอนเด็กได้

หลักสูตรและการสอน หลักสูตรพระปริยัติธรรมที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา
 วชิรญาณวโรรส ทรงจัดตั้งขึ้นในมหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อปี พ.ศ. 2436 มี 6 ชั้น คือ

ชั้นนักเรียนที่ 3	เรียน	บาลีไวยากรณ์	(นักเรียนตรี)
ชั้นนักเรียนที่ 2	เรียน	อรรถกถาธรรมบทต้น ท้องนิทาน	(นักเรียนโท)
ชั้นนักเรียนที่ 1	เรียน	อรรถกถาธรรมบทปลาย	(นักเรียนเอก)

ชั้นบาเรียนที่ 3	เรียน	แกคตาอรรดถรรรมบทบนคน (บาเรียนตรี หรือเปรียญตรี)
ชั้นบาเรียนที่ 2	เรียน	บาลีพระวินัยมหาวิภังค์ ภิกขุณีวิภังค์และพระสูตร บางสูตร (บาเรียนโท หรือเปรียญโท)
ชั้นบาเรียนที่ 1	เรียน	บาลีพระวินัยมหาวิภังค์, จุลวิภังค์และอภิธรรม (บาเรียนเอก หรือเปรียญเอก)

การสอนใช้แบบอธิบาย และยกตัวอย่างประกอบ มีการแปลศัพท์บาลีทั้งโดยอรรถและพยัญชนะ การสอบนั้นสอบทุกปี วิธีการสอบ ใช้วิธีเขียนตอบ ไม่สอบด้วยปากเปล่า

ในปี พ.ศ. 2438 มหามกุฏราชวิทยาลัย ได้เพิ่มหลักสูตรพระปริยัติธรรมให้กว้างขวางออกไปอีก 4 ชั้น (มหามกุฏราชวิทยาลัย 2521 : 39-42) หลักสูตรนี้มีรายละเอียดดังนี้

ชั้นนักเรียนตรีพิเศษ

1. ตอบปัญหาในบาลีไวยากรณ์ ส่วนอักษรวิธีและวจีวิภาค
2. อภัยพากยปริวัตน ภาคที่ 2 แปลมคธเป็นไทยส่วนหนึ่ง
3. อภัยพากยปริวัตน ภาคที่ 2 แปลไทยเป็นมคธส่วนหนึ่ง
4. ตอบปัญหาวินัยในนวกอวาท
5. ตอบปัญหาในเรื่องพุทธสถานพุทธประวัติ
6. เรียงความแก้ปัญหารธรรม
7. เลขชั้นมคธรา วิธ และไตรยางควิธีชั้นเดียว

ชั้นนักเรียนโทพิเศษ

1. สัมพันธภาษามคธเป็นภาษาไทย
2. ตอบปัญหาในบาลีไวยากรณ์ ส่วนวากยสัมพันธ์ ซึ่งว่าด้วยวิธีแต่งภาษามคธ
3. แปลธรรมบทบนคนเป็นไทย

4. แปลนิทานสุภาษิตในธรรมจักษุ เป็นมคธ
5. ตอบปัญหาวินัย ในวินัยคำแปลเพียงข้อที่แก้ในปาติโมกข์
6. เรียงความแก้ปัญหารธรรม ในพุทธสมัยปริเฉทที่ 1 ที่ 2 และที่ 3
7. เลขชั้นภาคเศษวิธี คือ คิคเศษส่วน

ชั้นนักเรียนเอกพิเศษ

1. สัมพันธภาษามคธเป็นคำไทย แต่คงบอกชื่อนิบาตบ้าง
2. ตอบปัญหาในบาลีไวยากรณ์ ส่วนฉันทลักษณะซึ่งว่าควยฉันทวรรณพฤติ
3. แปลคำแก้คาถาธรรมบทนั้นปลายเป็นไทย
4. แปลคำแก้ความแห่งพระสูตร เรียง เป็นมคธ
5. ตอบปัญหาวินัย ในวินัยคำแปล ในขนอกจากปาติโมกข์
6. เรียงความแก้ปัญหารธรรม ในพุทธสมัยปริเฉทที่ 4 ที่ 5 และที่ 6
7. เลขชั้นไตรยางควิธีสองชั้น และอื่น ๆ

ชั้นนักเรียนตรี พิเศษ

1. สัมพันธภาษามคธเป็นมคธ
2. ตอบปัญหาในบาลีไวยากรณ์ ส่วนฉันทลักษณะซึ่งว่าควยฉันทมาตราพฤติ
3. แปลมงคลที่ป็นต้นเป็นไทย
4. แต่งความแก้คำแห่งพระสูตรบ้าง เรียง เป็นมคธอย่างอรรถถา
5. ตอบปัญหาในสมถกัมมัฏฐาน และวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นไทย
6. ตอบปัญหาในอภิธรรมัตถสังคหะเป็นไทย
7. เลขชั้นกรณ

ชั้นพิเศษนี้ ใครสมัครจะเข้าสอบก็ได้ ถ้าไม่สมัคร จะสอบเพียงชั้นสามัญ
 (ตามหลักสูตร พ.ศ. 2436) ตามเดิมก็ได้ แต่ผู้สอบได้ชั้นพิเศษนี้ นับว่าเป็นดีกว่าชั้นสามัญ
 ในชั้นนั้น ๆ แต่ไม่ถึงชั้นสามัญในชั้นที่สูงกว่า

ด้วยเหตุที่ลักษณะการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรตามแบบเก่ามีข้อบกพร่องหลายประการ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสจึงทรงมีพระดำริแก้ไขลักษณะการศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ เรียกว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย ดังรายละเอียดในตารางที่ 1

ศูนย์วิทยพัชการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 1 เปรียบเทียบการศึกษาพระปริยัติธรรมตามแบบเก่ากับแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย

การศึกษาพระปริยัติธรรมตามแบบเก่า	แบบมหามกุฏราชวิทยาลัย
<p>1. หลักสูตร กำหนดเป็น 9 ชั้น หรือ 9 ประโยค สอบได้ตั้งชั้นที่ 3 หรือประโยค 3 ชั้นไป นับเป็นเปรียญ</p>	<p>1. หลักสูตร กำหนดเป็น 6 ชั้น คือ ชั้นนักเรียนตรี โท เอก ชั้นบาเรียนตรี โท เอก นอกจากนี้ยังมีชั้นพิเศษอีก 4 ชั้น คือ ชั้นนักเรียนตรี โท เอก พิเศษ และชั้นบาเรียนตรีพิเศษ</p>
<p>2. การสอน ขาดครู ครูคนหนึ่งสอนนักเรียนทุกชั้น มีคัมภีร์เป็นแผนก ทำให้นักเรียนไม่ได้รับความรู้ที่พอ ภัยเหตุที่ครูคนหนึ่งยอมไม่สามารถให้ความรู้ได้ทุกชั้น ความสามารถมีขอบเขตจำกัดเฉพาะตน ๆ</p>	<p>2. การสอน ให้นักเรียนมีเวลาเรียนตามตารางสอนในแต่ละวัน สอนให้นักเรียนแปลศัพท์บาลีที่ละคำและแปลข้อความเป็นภาษาไทยได้</p>
<p>3. คำราเรียน เนื่องจากคำราเรียนทางภาษาบาลีจารไว้ด้วยอักษรขอมทั้งนั้น ผู้ประสงค์จะเรียนบาลีในชั้นต้น ต้องเรียนหนังสือขอมให้อ่านออกเขียนได้ก่อน แล้วจึงเริ่มเรียนคำรามูลปกรณ์ (มูลกัจจายน์) อันเป็นไวยากรณ์ภาษาบาลีต่อไป มูลปกรณ์นี้เป็นตำรที่ยาวและเข้าใจยากสำหรับผู้เริ่มเรียน ต้องใช้เวลามาก ทำให้ผู้เรียนเบื่อหน่ายและเลิกเรียน แม้เรียนจบก็ไม่อาจเข้าใจได้อย่างลึกซึ้ง</p>	<p>3. คำราเรียน ใช้ตำราบทดีไวยากรณ์ ซึ่งพิมพ์เป็นอักษรไทย สะดวกแก่ผู้เรียน และเข้าใจง่าย</p>

ตารางที่ 1 (ต่อ)

การศึกษาพระปริยัติธรรมตามแบบเก่า	แบบมหามกุฏราชวิทยาลัย
4. วิธีการสอบ แปลควยปากเปล่า จึงทำให้นักเรียนไม่รู้จักเขียนหนังสือ มักสะกคคำผิด การสอบแต่ละครั้งก็เสียเวลานาน	4. วิธีการสอบ ใช้ควยวิธีการเขียนตอบแทน แต่ยอมให้ผิดได้ไม่เกินกว่ากำหนดไว้ ถ้าแปลชั้นใดได้ก็เป็นอันได้ ไม่ต้องสอบทบทวนใหม่ตามแบบเก่า เป็นการสอบที่ยุติธรรม และมีหลักฐานในการสอบ
5. ระยะเวลาในการสอบ กำหนด 3 ปี คอครั้ง หรือ 6 ปีคอครั้ง ทำให้ไม่ค่อยมีนักเรียนสอบไล่ชั้นสูงสุดตามแบบที่ตั้งไว้ และเกิดความเบื่อหน่ายของรอสอบนาน	5. ระยะเวลาในการสอบ สอบทุกปี ทำให้ผู้เรียนเกิดความกระตือรือร้นสอบในชั้นสูง ๆ ขึ้นต่อไป

แต่อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการจัดการศึกษาและสอบไล่พระปริยัติธรรมชั้นที่มหามกุฏราชวิทยาลัย การศึกษาและการสอบตามแบบเก่าก็ยังมีอยู่ควบคู่กันไป แสดงว่า การศึกษาและการสอบพระปริยัติธรรมในระยะนั้นมี 2 แบบ คือ แบบเก่า และแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย สนามสอบก็แยกเป็น 2 แห่งเช่นกัน ได้แก่ สนามมหามกุฏราชวิทยาลัย และ สนามหลวง สนามมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้เริ่มสอบพระปริยัติธรรมตั้งแต่ พ.ศ. 2436 รวม 8 ครั้งก็เลิก ได้รวมนักเรียนที่เรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัยมาสอบในสนามหลวงตามเดิม การเลิกสมัครเรียนการสอนแบบมหามกุฏราชวิทยาลัยนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงบันทึกไว้ว่า... เนื่องด้วยการสอนบาลี ได้ตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น โดยพระบรมราชานุญาต เพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเป็รื่องปรารถนาในทางนี้ ใช้หลักสูตรใหม่ สอบควยวิธีเขียน เปรียญผู้สอบได้ ทรงตั้งเป็นเปรียญหลวงเหมือนกัน

วัดมหาธาตุได้จัดขึ้นตามแต่การเรียนการสอน ยากกว่าเรียนและแปลค้วยปาก ยังมีทางอันจะ
ฟังเลือกใคอยู่ ก็ยอมมีผู้เลือกเอาข้างง่ายมากกว่า จึงปลูกไม้คืด ในที่สุดต้องเลิกสอบโดย
วิธีนี้ ส่งนักเรียนเข้าแปลในสนามหลวงตามธรรมเนียมเดิม (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรส 2513 : 90)

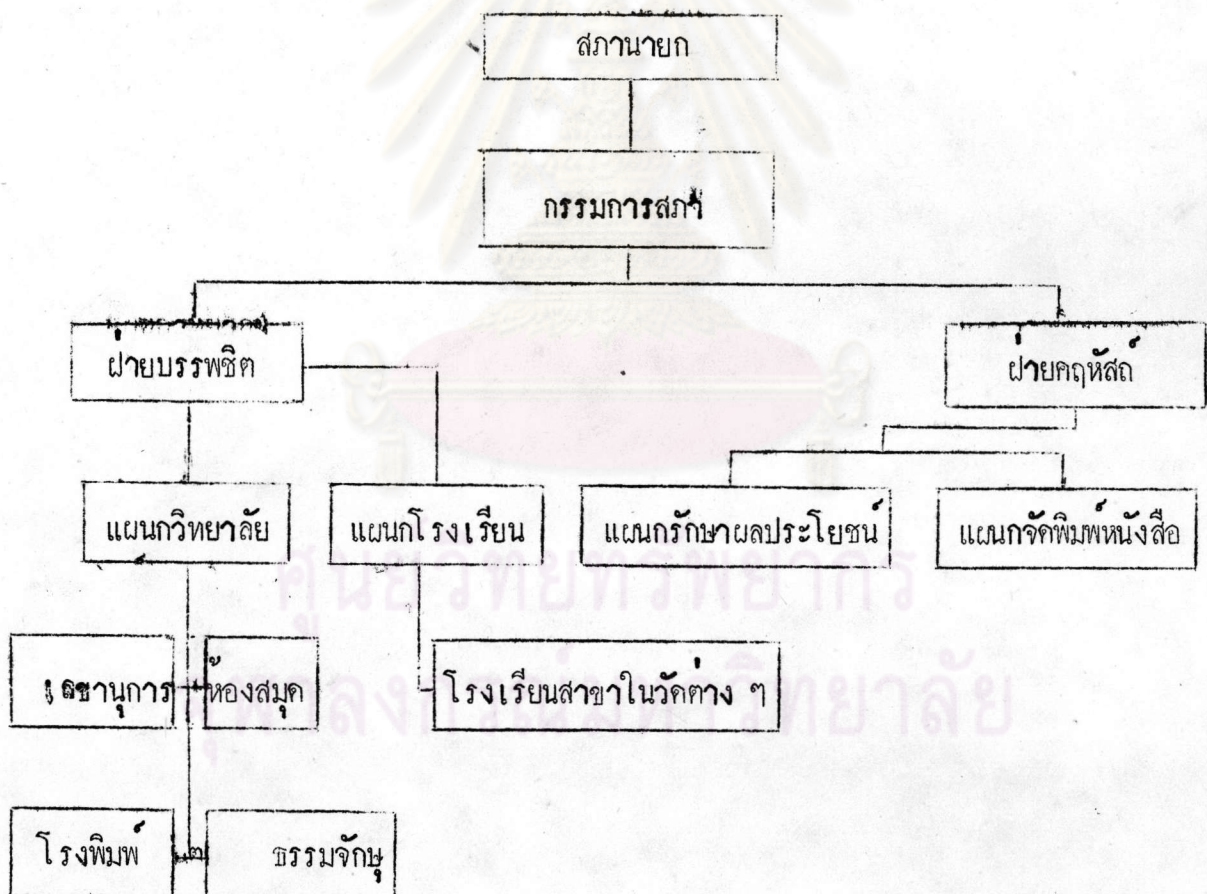
ในการประเมินผล ได้กำหนดคะแนนทวน หรือคะแนนเต็มในชั้นต่าง ๆ แบ่งออก
เป็น 7 ส่วน ถ้าเสียเพียง 2 ส่วน เหลืออยู่ 5 ส่วน นับเป็นสอบได้ในอย่างนั้น ถ้าเสีย
เกิน 2 ส่วน นับเป็นตก การประเมินผลนี้มหาวิทยาลัยได้กำหนดไว้ ว่าค้วยการ
สอบความรู้ หมวดที่ 1 มีค้วยกัน 17 ข้อ (รายละเอียดคในภาคผนวก ค.)

การบริหารงานของมหาวิทยาลัย แบ่งเป็น

1. การบริหารงานที่สัมพันธ์กับหน่วยงานภายนอก มหาวิทยาลัยเป็น
หน่วยงานเอกเทศอิสระแต่อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ และพระบรมราชานุญาตในพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัว
2. การบริหารงานภายใน ดำเนินงานในรูปกรรมการสภา ประกอบด้วย
กรรมการฝ่ายบรรพชิต และฝ่ายคฤหัสถ์ ในปี พ.ศ. 2436 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศพระเจ้าอภัยาเชอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นสภานายกใน
การจัดการศึกษาของมหาวิทยาลัย พร้อมค้วยพระเถรานุเถระในคณะธรรมยุติกนิกาย
เป็นกรรมการอีก 4 รูป ได้แก่ พระเทพโมลี (แพง กิตฺตุสาโร) วัดมกุฏกษัตริยาราม,
พระเทพกวี (เดช ฉานาจาโร) วัดเทพศิรินทราวาส พระเมธาธรรมรส (อนน อหฺมฺโสโก)
วัดพิชัยญาติการาม ภายหลังมาอยู่วัดราชประดิษฐ์ และพระอมราภิกษิต (แสง พุทฺธทฺโธโต)
วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ภายหลังในปีนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เพิ่มกรรมการ
อีก 1 รูป คือ หม่อมเจ้าพระศรีสุมัคคัยานุกัฏฐ วัดเทพศิรินทราวาส รวมกรรมการสภาเป็น
6 รูป ในปี พ.ศ. 2437 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ชุดแรก คือ

พระเจ้าองค์ยาเซอ กรมหมื่นสมมตอมรินทร์ และพระเจ้าองค์ยาเซอ กรมหมื่นราชธิประพันธ์
พงศ์ กรรมการฝ่ายบรรพชิต จะได้รับพระราชทานอาราธนาบัตร และกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์
จะได้รับพระราชทานสัญญาบัตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นราย ๆ ไป โครง
สร้างของการบริหารงานภายในของมหามกุฏราชวิทยาลัย มีดังนี้

แผนภูมิที่ 1 การบริหารงานของมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ยุคพระปิโยทัยธรรม

ที่มา มหามกุฏราชวิทยาลัย ๑ 2521: 277.

3. การบริหารงานคานบคลากร

ในปี พ.ศ. 2437 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงลาออกจากสภานายก และกรรมการสภาไต่เลือก พระเทพโมฬี (ยัง เขมาภิรโต) วัด โสมนัสวิหาร เป็นกรรมการอีกกลุ่มหนึ่งขึ้นแทน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มกรรมการอีก 8 รูป คือ หม่อมเจ้าพระสถาพรพิริยพรต, พระ ธรรมราชาวัตร (ตาย) วัดเสนาสนาราม, พระราชกวี (ถม วรสาโย) วัดมกุฏกษัตริ- ยาราม, พระสมุทรมุนี วัดเครือวัลย์วิหาร, พระครูปลัดจุกพานายก วัดบวรนิเวศวิหาร, พระครูปลัดอุทิจยานุศาสตร์ (ทวม กุณวโร) วัดพิชัยญาติการาม, ม.ร.ว.พระชั้น บาเรียน วัดบวรนิเวศวิหาร และพระครูวิจิตรธรรมภาณี (จันทร์ สิริจุนโท) วัดเทพศิรินทราวาส ภาย หลังมาอยู่วัดบรมนิวาส

ในปี พ.ศ. 2438 พระสมุทรมุนี และพระครูวิจิตรธรรมภาณี ลาออกจากกรรมการ กรรมการสภา ไต่เลือกพระครูปลัดอวาจีคณานุสิขณ (แย้ม อุปวิกาโส) วัดราชประดิษฐ์ และ พระมหาสิริทัตโต วัดราชบพิธ ขึ้นเป็นกรรมการ แล้วนำความขึ้นถวายบังคมทูล เพื่อทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นกรรมการสภา

มหามกุฏราชวิทยาลัยในยุคแรก ๆ นั้น จะให้กรรมการสภาลัดเปลี่ยนกันเป็นนายก กำหนดวาระ 1 ปี เมื่อครบวาระแล้วก็ให้เลือกกันใหม่ ตำแหน่งนายกในยุคแรก ๆ นั้นเรียกว่า สภานายก ต่อมาเรียกว่า นายกกรรมการ ซึ่งได้ใช้ต่อมาจนถึงปัจจุบันนี้ มีรายพระนามและ นาม คือ

1. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศ เป็นพระเจ้ารองยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นสภานายก พ.ศ. 2436 - 2437
2. พระธรรมไตรโลกาจารย์ (ฮอน อธิสโก) ต่อมาดำรงสมณศักดิ์พระศาสนโสภณ วัดราชประดิษฐ์ เป็นนายกกรรมการ พ.ศ. 2438 - 2439
3. หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัยานุวัตร (ม.จ.พร้อม ลดาวัลย์) วัดเทพศิรินทราวาส ทรงเป็น นายกกรรมการ พ.ศ. 2440 - 2441

4. หม่อมเจ้าพระสถาพรพิริยพรต (สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณวิจิตร)
 วัชรราชพิพิธ ทรงเป็นนายกรรมการ พ.ศ. 2442

5. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นนายกรรมการ
 พ.ศ. 2443

ในปี พ.ศ. 2443 เป็นปีสุดท้ายของการจัดการศึกษาเล่าเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัย
 จากนั้นก็เลิกโรงเรียนและการสอบสนามมหามกุฏราชวิทยาลัย หลังจากเลิกโรงเรียนของ มหา-
 มกุฏราชวิทยาลัย ทั้งแผนกภาษาบาลีและแผนกภาษาไทยแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
 วชิรญาณวโรรส ก็ทรงดำรงตำแหน่งนายกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยมาโดยตลอดพระชนม์ชีพ
 ในฐานะที่ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่ของคณะธรรมยุติกนิกาย ต่อจากสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นต้นมา เจ้าคณะใหญ่ของคณะธรรมยุติกนิกาย ก็ดำรงตำแหน่งนาย
 กรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยโดยตำแหน่ง

6. สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณวิจิตร วัชรราชพิพิธ ทรงดำรงตำแหน่ง
 นายกรรมการ พ.ศ. 2464 - 2480

7. สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัชรบรรณิเวศวิหารทรงดำรง
 ตำแหน่งนายกรรมการ พ.ศ. 2480 - 2501

มหามกุฏราชวิทยาลัยในยุคแรกทั้งนั้น นายกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์นั้นคือ อธิบดีกรม
 พระคลังข้างที่ ดำรงตำแหน่งนายกรรมการโดยตำแหน่ง ในฐานะเป็นผู้จัดการรักษาดลประโยชน์
 ของมหามกุฏราชวิทยาลัย ในปี พ.ศ. 2476 มหามกุฏราชวิทยาลัยได้จดทะเบียนทรัพย์สินที่มีอยู่
 จัดตั้งเป็น "มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์" ซึ่งมีอธิบดีกรมพระคลังข้างที่เป็น
 กรรมการผู้จัดการ (ไม่เรียกว่านายกรรมการ) ในปี พ.ศ. 2478 กรมพระคลังข้างที่เปลี่ยน
 เป็น สำนักงานพระคลังข้างที่ ตำแหน่งอธิบดีกรมก็เปลี่ยนเป็นผู้ช่วยการสำนักงาน มูลนิธิมหา-
 มกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้เปลี่ยนแปลงตราสารของมูลนิธิใหม่ ในฐานะที่กรม
 พระคลังข้างที่เป็นผู้จัดการรักษาดลประโยชน์ของมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้นก็เป็นอย่างตั้งแต่
 พ.ศ. 2478 เป็นต้นมา สำนักงานมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ก็ย้ายจากกรมพระคลังข้างที่

มาตั้งที่หอสมุดมหามกุฏราชวิทยาลัย และรับเอาหน้าที่จัดการรักษาผลประโยชน์ของมหามกุฏราชวิทยาลัยมาดำเนินงานเอง ซึ่งมีไวยาวัจกรใหญ่ของมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นกรรมการผู้จัดการ รายพระนามและรายนามนายกกรรมการหรือกรรมการผู้จัดการฝ่ายคฤหัสถ์ มีดังนี้

1. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ ทรงเป็นนายกกรรมการ พ.ศ. 2436 - 2440
2. พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ทรงเป็นนายกกรรมการ พ.ศ. 2440 ถึง 2446
3. พระยาศุภภรณ์บรรณสาร (นุ้ม วสุธาร) เป็นนายกกรรมการ พ.ศ. 2446 ถึง 2475
4. เจ้าพระยาศรีพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี (ม.ร.ว.มุล คารากร) เป็นนายกกรรมการ ตั้งแต่ พ.ศ. 2475 ถึงวันที่ 4 มีนาคม พ.ศ. 2476 และเป็นกรรมการผู้จัดการตั้งแต่วันที่ 5 มีนาคม พ.ศ. 2476 ถึงวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2478
5. นาวาโทพระวิมลเสณี ร.น. (พร้อม หงสกุล) เป็นกรรมการผู้จัดการ เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2475 ถึงวันที่ 22 เมษายน พ.ศ. 2490

การบริหารงานคานงบคลากรในยุคแรกของมหามกุฏราชวิทยาลัย ยังได้จัดตั้งพนักงานฝ่ายบรรพชิต คานธุการ เพื่อช่วยกิจการอีก 3 ตำแหน่ง คือ เลขานุการ มีหน้าที่ในการตอบรับจดหมายหรือหนังสือราชการ และดูแลรักษาหนังสือหรือตำราเรียนทั้งชาว ภคพวักษ์ มีหน้าที่รักษาพัสดุของมหามกุฏราชวิทยาลัย และตำแหน่งปฏิคม มีหน้าที่จัดการต้อนรับผู้ไปมาในเวลาว่าง และรักษาสถานที่นั้น ๆ พร้อมกันนั้นได้จัดตั้งคฤหัสถ์เป็นไวยาวัจกรของมหามกุฏราชวิทยาลัยอีกตำแหน่งหนึ่ง ตำแหน่งพนักงานฝ่ายบรรพชิตคานธุการนี้เปลี่ยนทุกปี ส่วนพนักงานฝ่ายคฤหัสถ์คงที่ (มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ 2521 : 29)

4. การบริหารงานคานงบประมาณ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ในยุคแรกนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระราชทรัพย์บำรุงเป็นประจำ ปีละ 60 ชั่ง

นอกจากนี้ได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์บำรุงมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระราชวโรกาสสำคัญ ๆ อยู่เสมอ เช่น ทรงบริจาคพระราชทรัพย์เป็นเงิน 28 ชั่ง ในพระราชวโรกาสที่เสวยราชสมบัติมาเท่ากับปีแห่งรัชกาลของสมเด็จพระบรมชนกนาถ และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงบริจาคพระราชทรัพย์ จำนวน 29 ชั่ง เท่าจำนวนปีแห่งรัชกาลที่ได้เสด็จดำรง สิริราชสมบัติ และทรงบริจาคพระราชทรัพย์ จำนวน 800 บาท ร่วมกับพระนางเจ้าสว่างวัฒนา ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลศราทธพรตในการบิณฑบาตเจ้าฟ้าศิริภรณโสภณ พระราชทรัพย์ที่ทรงบริจาคเหล่านี้ ทางมหามกุฏราชวิทยาลัยจัดไว้เป็นเครื่องเกื้อกูลนักเรียนพระปริยัติธรรม ผู้ศึกษาพระธรรมวินัย ในพระไตรปิฎก เป็นการสืบอายุพระพุทธศาสนา

มหามกุฏราชวิทยาลัยได้รับสถาปนาโดยพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ราชกิจจานุเบกษา ร.ศ. 112 : 526 - 528) และอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์เสมอมาแต่บัดนี้ แต่ที่ยังขาดทุนทรัพย์ที่จะดำเนินการให้มั่นคงแน่นอน เพื่อให้การดำเนินงานของมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นไปอย่างกว้างขวางและมั่นคงแน่นอนยิ่งขึ้น กรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดตั้งมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ขึ้น มีวัตถุประสงค์สำคัญที่จะนำดอกผลอันเกิดจากทรัพย์สินของมหามกุฏราชวิทยาลัยมาช่วยบำรุงอุดหนุนการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร และส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยเริ่มตนด้วยทุน จำนวน 569,689.97 บาท ได้รับการจดทะเบียนครั้งแรก เมื่อวันที่ 5 มีนาคม พ.ศ. 2476 ซึ่งมี สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ วัดราชบพิธ ทรงเป็นนายกกรรมการผู้จัดการฝ่ายบรรพชิต เจ้าพระยาตรีพิพัฒน์ รัตนราชโกษาธิบดี (ม.ร.ว.เมธ คารากร) อธิบดีกรมพระคลังข้างที่ เป็นผู้จัดการฝ่ายคฤหัสถ์ ประกอบด้วย กรรมการฝ่ายบรรพชิตชุดแรกอีก 13 ท่าน ดังนี้

1. สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น นพวงศ์) ๑ ต่อมาเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์) วัดบวรนิเวศวิหาร
2. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวโร) วัดเทพศิรินทราวาส
3. พระพรหมมณี (อาน คิลโลโส ต่อมาเป็น สมเด็จพระมหารัตนวงศ))

วัดบวรนิเวศ

4. พระศาสนโสภณ (แจ่ม จตุตถสุโล) วัดมกุฏกษัตริยาราม
5. พระธรรมวโรคม (เซ่ง อุกุตโม) วัดราชาธิวาส
6. พระธรรมปาโมกข์ (ภา ภาณโก) วัดราชบพิธ
7. พระรัชชมงคลมุนี (เทศ นิทุเหล็โก) ต่อมาเป็นพระมหารัชฆมังกลาจารย์

วัดสัมพันธวงศ์

8. พระราชเวที (จวน อุฏฐายี ต่อมาทรงเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคณาทร สมเด็จพระสังฆราช) วัดมกุฏกษัตริยาราม

9. พระเมธาธรรมรส (เสาร์ ยโส) วัดพิชัยญาติการาม

10. พระสุพจนมุนี (ผิน สุวโจ ต่อมาเป็น พระพรหมมุนี) วัดบวร

นิเวศวิหาร

11. พระอมรโมลี (เสงี่ยม จินณาจาโร ต่อมาเป็นพระเทพสุทธิโมลี)

วัดบวรนิเวศวิหาร

12. พระอมรารักษ์ชิต (จัน วิชญจโธ ต่อมาเป็นพระเทพกวี) วัดเทพ-

ศิรินทราวาส

13. พระอมรมุนี (ปลอด อตุตถการี ต่อมาเป็นพระศาสนโสภณ) วัด

ราชาธิวาส

ครั้นถึงวันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2478 ได้มีการจดทะเบียนเปลี่ยนแปลงข้อความในตราสารของมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อให้การดำเนินงานของมูลนิธินี้รัดกุมและเหมาะสมยิ่งขึ้น คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราธิบดีรังทรงเป็นนายกกิตติมศักดิ์ สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น นพวงศ์) เป็นนายกกรรมการผู้จัดการ ส่วนคณะกรรมการอำนวยการฝ่ายบรรพชิตนั้นคงเดิม นาวาโท พระพิมลเสณี ร.น. (พร้อม หงสกุล) ไวยาวัจกรใหญ่มหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นกรรมการผู้จัดการฝ่ายคฤหัสถ์ ในปี พ.ศ. 2488 ได้มีระเบียบบริหารมูลนิธิ รวม 3 ฉบับ โดยเฉพาะระเบียบบริหารมูลนิธิ พ.ศ. 2488 ฉบับ 3 นั้น เป็นฉบับที่สำคัญ ได้จัดการบริหารงานมูลนิธิขึ้นเป็นกองอำนวยการ และแบ่งเป็นแผนก ๆ รวม 9 แผนก เป็นฝ่ายบรรพชิต 5 แผนก ได้แก่ แผนกควบคุม

มูลนิธิ แผนกปริยัติธรรม แผนกส่งเสริมการศึกษาปริยัติธรรม แผนกเผยแผ่พระพุทธศาสนา และแผนกตำรา ส่วนฝ่ายคฤหัสถ์ มี 5 แผนก ได้แก่ แผนกจัดการ แผนกโรงพิมพ์ แผนกจำหน่าย แผนกบัญชี และแผนกคลัง

5. การบริหารงานคณาธิการสถาน

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในระยะแรกเริ่มนั้น ตั้งอยู่ที่ตำหนักทรงพรตและหอสทจร ในวัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศ เป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส) ทรงจัดการในมหามกุฏราชวิทยาลัย แบ่งออกเป็น 2 แผนก คือ แผนกที่ 1 เป็นส่วนของมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งเป็นที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรมชั้นสูง และเป็นที่พักประชุมสอบไล่ประโยค 1 ขึ้นไป แผนกที่ 2 จัดโรงเรียนตามพระอาราม เป็นสาขาของมหามกุฏราชวิทยาลัย มีธรรมเนียมและวิธีการเรียนการสอนอย่างเดียวกันทุกโรงเรียน และในวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2436 เป็นวันเปิดมหามกุฏราชวิทยาลัย นี้ ได้เปิดโรงเรียนที่เป็นสาขารวมกันทั้งในกรุงเทพมหานคร และต่างจังหวัด รวม 5 โรงเรียน ได้แก่ โรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร โรงเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส โรงเรียนวัดพิชัยญาติการาม และโรงเรียนวัดนิเวศนธรรมประวัติ อยู่ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ต่อมาได้เพิ่มอีก 4 โรงเรียน ได้แก่ โรงเรียนวัดราชประดิษฐ์ โรงเรียนวัดราชบพิธ โรงเรียนวัดเครือวัลย์วรวิหาร และโรงเรียนวัดบุปผาราม ในปี พ.ศ. 2437 ได้เพิ่มสาขาอีก 1 โรงเรียน คือ โรงเรียนวัดเสนาสน์ ในปี พ.ศ. 2438 ได้เพิ่มสาขาอีก 1 โรงเรียน คือ โรงเรียนวัดโบสถ์เวฬุวันวัดยาราม ที่อินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี การตั้งโรงเรียนสาขาของมหามกุฏราชวิทยาลัย ปีหลัง ๆ น้อยกว่าปีแรกนั้น เพราะวาโรงเรียนในกรุงเทพฯ พอเพียงแล้ว แต่ต่างจังหวัดที่ควร จะตั้งได้ก็ยังมีอุปสรรค ขาดครูสอน ในปี พ.ศ. 2439 มหามกุฏราชวิทยาลัยได้จัดตั้งโรงพิมพ์ขึ้น มีชื่อว่า โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อเป็นสถานที่พิมพ์หนังสือ ตำราต่าง ๆ และหนังสือทางพระพุทธศาสนา โรงพิมพ์ดังกล่าวนี้เป็นตึกสองชั้น ชั้นบนเป็นที่เก็บของ ชั้นล่างเป็นที่ตั้งโรงพิมพ์ ส่วนแทนพิมพ์นั้นตั้งที่ศาลาฤๅษี ข้างพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร แต่เป็นที่น่าเสียดาย คือโรงพิมพ์นี้ภายหลังได้รื้อเสียแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักเพชรขึ้นตรงนั้น สำหรับเป็นที่ประทับของพระองค์

พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงจัดตั้งขึ้นในครั้งนั้น ดำเนินกิจการอยู่ไม่ไค่นานก็ต้องเลิกไป เพราะพิมพ์เอง เสียค่าใช้จ่ายมากกว่าจ้างที่อื่นพิมพ์

ต่อมาในปี พ.ศ. 2478 ถึงสมัยสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.ชื่น นพวงศ์) ทรงอำนวยการโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นอีก และยังคงดำเนินกิจการเรื่อยมาจนทุกวันนี้

อาคารสถานที่อีกแห่งหนึ่งที่สมควรจะกล่าวถึง คือ หอสมุดมหามกุฏราชวิทยาลัย ตั้งอยู่หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นตึกสองชั้น ในปี พ.ศ. 2476 ได้อาศัยเป็นสำนักงานของมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย จนถึงวันที่ 12 กันยายน พ.ศ. 2521

บทบาทที่ติดต่อสังคมไทย มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ยุคพระปริยัติธรรมนี้ มีบทบาทติดต่อสังคมไทยที่สมควรจะกล่าวถึงดังนี้

1. บทบาทในการผลิตผู้มีความรู้ทางพระปริยัติธรรม มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ทำหน้าที่ผลิตผู้มีความรู้ทางพระปริยัติธรรม เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2436 ถึงปี พ.ศ. 2443 รวม 8 ปี หลังจากนั้น นักเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย ก็ไปรวมสอบในสนามหลวง ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามตามแบบเกาจนตลอดรัชกาลที่ 5 การสอบพระปริยัติธรรมในสนามมหามกุฏราชวิทยาลัย พร้อมทั้งจำนวนผู้สอบได้ไค่นั้น มีปรากฏในตารางที่ 2 ดังนี้

ตารางที่ 2 จำนวนนักเรียนผู้เข้าเรียน เข้าสอบไล่และผลการสอบของมหาวิทยาลัย ระหว่างปีการศึกษา 2436 - 2443

ปี การศึกษา	จำนวน นักเรียนผู้ เข้าเรียน	จำนวน นักเรียน ที่เข้าสอบ	จำนวนนักเรียนที่สอบได้														รวม		
			ชั้น นักเรียน ตรี	ชั้น นักเรียน โท	ชั้น นักเรียน เอก	ชั้น บาเรียน ตรี	ชั้น บาเรียน โท	ชั้น บาเรียน เอก	ชั้น นักเรียน ตรี สามัญ	ชั้น นักเรียน ตรี พิเศษ	ชั้น นักเรียน โท สามัญ	ชั้น นักเรียน โท พิเศษ	ชั้น นักเรียน เอก สามัญ	ชั้น บาเรียน ตรีสามัญ	ชั้น บาเรียน โทสามัญ	ชั้น บาเรียน เอกสามัญ	จุด	สก	
2436	313	86	35	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	41	45
2437	540	176	56	13	3	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	75	101
2438	573	226	-	-	-	-	-	-	-	53	33	16	2	7	10	1	1	123	103
2439	?	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	27	16	6	21	70	?
2440	?	?	-	-	10	15	11	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	38	?
2441	?	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	4	6	5	29	?
2442	?	?	-	-	12	3	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18	?
2443	?	?	-	-	-	41	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	41	?

จากตารางที่ 2 จะพบว่า การสอบความรู้ในปีการศึกษา 2436 มีนักเรียนสอบได้ เพียงชั้นนักเรียนตรีกับชั้นนักเรียนโทเท่านั้น รวมสอบไคร้อยละ 47.67 รวมสอบตก ร้อยละ 52.33 ในปีการศึกษา 2437 มีนักเรียนสอบได้ถึงชั้นนักเรียนเอกกับชั้นบาเรียนตรีรวมสอบไคร้อยละ 42.61 รวมสอบตก ร้อยละ 57.39 ในปีการศึกษา 2438 มีนักเรียนสอบได้ถึงบาเรียนโทกับชั้นบาเรียนเอก เติมตามหลักสูตรชั้นสามัญกับมีนักเรียนสอบความรู้ได้ในชั้นพิเศษ ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ ได้เพียงชั้นนักเรียนตรีพิเศษกับนักเรียนโทพิเศษ รวมสอบไคร้อยละ 54.42 รวมสอบตก ร้อยละ 45.58 ในปีการศึกษา 2439 - 2443 ไม่สามารถค้นหากำนวนนักเรียนผู้เข้าเรียนและนักเรียนที่เข้าสอบได้ ทราบแต่เพียง จำนวนผู้สอบได้เท่านั้น เมื่อผู้วิจัยได้พิจารณาคุณภาพการสอบได้จำนวนรวมทั้งสิ้นในแต่ละปีการศึกษา จะพบว่า ปีการศึกษา 2438 มีจำนวนผู้สอบได้มากที่สุดถึง 123 ท่าน ส่วนปีการศึกษา 2442 มีจำนวนผู้สอบได้น้อยที่สุดเพียง 18 ท่านเท่านั้น

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2. บทบาทในการวิจัยค้นคว้า บทบาทในการวิจัยครั้งนั้นยังไม่พบ มีแต่เพียงค้นคว้าและแต่งตำรา ไว้ประกอบการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม หนังสือหรือตำราเหล่านั้นจะพิมพ์ด้วยตัวอักษรไทย ไม่ใช่ตัวอักษรขอม ตามพระคำไว้ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวิริยภวนวโรรส ดังตัวอย่างเช่น สมัญญภูมิกถาและสนธิ, นามและอภัยยศัพท์, สมาสและศัพท์, อาชยาตและกิดถ์, รากยสัมพันธ์, อุกฤษฏกยปริวัจน์ ภาค 1-2 เป็นต้น

3. บทบาทในการให้บริการทางวิชาการแก่สังคม มหามกุฏราชวิทยาลัยมีบทบาทมาก ดังต่อไปนี้

ก. จัดทำนิตยสาร ธรรมจักษุ นิตยสารนี้เป็นรายเดือน เริ่มออกครั้งแรกในปี พ.ศ. 2437 จนถึงปัจจุบันนี้ (พ.ศ. 2526) มีจุดประสงค์เพื่อให้บริการทางวิชาการแก่พระพุทธรักษาแก่สังคม เพื่อเป็นของสมนาคุณแก่ผู้ช่วยเหลือบำรุงกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัย และเพื่อลงข่าวสารความเป็นไปต่าง ๆ ของมหามกุฏราชวิทยาลัย จึงเป็นประโยชน์ต่อผู้อ่านเป็นอย่างมาก เป็นการเผยแพร่หลักธรรมต่าง ๆ ของพระพุทธรักษาสู่ประชาชน ทำให้ผู้อ่านเกิดสติปัญญา รู้จักพิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผล เพื่อปฏิบัติตนในชีวิตประจำวันและสังคมด้วยดี

ข. จัดทำวารสาร ธรรมสมบัติ ออกเป็นรายเดือนตั้งแต่ พ.ศ. 2448 จนถึง พ.ศ. 2469 ก็เลิก เป็นวารสารทางวิชาการแก่พระพุทธรักษาส่งเสริมและเผยแผ่ความรู้ทางพระพุทธรักษาแก่พระภิกษุสามเณร และประชาชนทั่วไป

ค. จัดพิมพ์หนังสือทางพระพุทธรักษา เช่น หนังสือเทศน์ หนังสือธรรมที่บรรดากรรมการของมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้ช่วยกันแต่งขึ้น แล้วแจกจ่ายไปตามวัดต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด หัวเมืองต่าง ๆ เป็นเหตุให้วัดนั้น ๆ บรรเทาความขาดแคลนหนังสือพระพุทธรักษาสำหรับศึกษาเล่าเรียนได้เป็นอันมาก

ง. จัดตั้งโรงเรียนหนังสือไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัย สอนเด็กวัดและเด็กบ้าน ใช้หลักสูตรกรมศึกษาธิการ เมื่อถึงคราวสอบไล่ก็ไปรวมสอบในสนามของกรมศึกษาธิการ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ เริ่มจัดตั้งในปี พ.ศ. 2436 ต่อมาในปี พ.ศ. 2439 มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดหลักสูตรและสอบเอง แยกต่างไปจากกรมศึกษาธิการ

จ. จัดการศึกษาในหัว เมือง พ.ศ. 2441 การจัดการศึกษาในหัว เมืองหรือต่าง
จังหวัดครั้งนี้ แยกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากกรมศึกษาธิการ ไม่ขึ้นกับกรมศึกษาธิการ พระ
อานาจ เค็ดชาตทั้งปวงอยู่ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสแต่พระองค์เดียว
กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่เพียงรับสนองงานในด้านการเงิน และจัดทำตำราเรียนเท่านั้น มุ่ง
ใช้พระภิกษุสามเณร เป็นครูสอนและใช้วัดเป็นโรงเรียน กำหนดให้มหามกุฏราชวิทยาลัยเป็น
สำนักงานกลางของการบริหาร เป็นโรงเรียนฝึกหัดครู เพื่อส่งออกไปสอนในโรงเรียนหัว เมือง
โรงเรียนสาขาของมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นโรงเรียนแม่ของโรงเรียนในหัว เมืองทั้งปวง ให้
ใช้หลักสูตรและวิธีการสอบของมหามกุฏราชวิทยาลัย เป้าหมายของการศึกษาก็เพื่อให้เด็กเรียน
อ่านออกเขียนได้ และมีศีลธรรมตามสมควร แก่ฐานะ และทรงแต่งตั้งพระราชอาณัติผู้มีความ
สามารถเป็นผู้อำนวยการออกไปสำรวจและจัดการศึกษาในเขตนั้น ๆ ครั้นถึง พ.ศ. 2445
(ร.ศ. 121) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมอบหน้าที่จัดการ
ศึกษาในหัว เมืองให้แก่กระทรวงธรรมการดำเนินงานต่อไป การจัดการศึกษาในหัว เมืองครั้งนี้
นับว่ามหามกุฏราชวิทยาลัย มีบทบาทในการให้บริการทางวิชาการแก่สังคมเป็นอย่างมาก ใช้
งบประมาณน้อย ใช้พระภิกษุสามเณรและวัดทั่วพระราชอาณาจักร มาช่วยสร้างเสริมความเจริญ
ก้าวหน้าของประเทศชาติ เป็นการระดมสรรพกำลัง ให้ชาวไทยรู้หนังสือ เพื่อฝึกคนให้ทันกับ
สถานการณ์ของบ้าน เมืองในเวลานั้น

4. บทบาทในการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของชาติ ที่เห็นได้ชัดเจนนั่นคือ
มหามกุฏราชวิทยาลัย ใช้ตำราพระปริยัติธรรม เป็นภาษาไทย ไม่ใช้อักษรขอม อักษร
อักษรไทยก็เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมไทย ซึ่งมหามกุฏราชวิทยาลัยห่วงแหน และฟื้นฟูส่งเสริม
ให้ใช้ภาษาไทยในการศึกษาเล่าเรียน ของพระภิกษุสามเณรและประชาชนทั่วไป

ตอนที่ 3 พัฒนาการพระปริยัติธรรมในมหาธาตุวิทยาลัย - มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (พ.ศ.
2432 - 2489)

ในตอนี่ 2 ได้กล่าวถึงพัฒนาการพระปริยัติธรรมในมหามกุฏราชวิทยาลัยซึ่ง เป็น
สถาบันการศึกษาของพระภิกษุสามเณรฝ่ายธรรมยุติกนิกาย ในตอนนี้จะกล่าวถึง สถาบันการ
ศึกษาของพระภิกษุสามเณรฝ่ายมหานิกาย คือ มหาธาตุวิทยาลัย - มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ความมุ่งหมายในการจัดตั้งมหาวิทยาลัย - มหาวิทยาลัย - มหาวิทยาลัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
 อาราธนาสมเด็จพระวันรัต (จิต อุตฺตมทเถร) แต่ครั้งเป็นพระเทพโมลีผู้ครองราชวรา-
 ราชมาสิต เป็นอธิบดีสงฆ์ ในวัดมหาธาตุ เมื่อวันศุกร์ เดือน 6 แรม 3 ค่ำ ปีฉลู ตรงกับวันที่
 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2432 ครั้นถึงวันศุกร์ที่ 8 พฤศจิกายน พ.ศ. 2432 ทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา มหาวิทยาลัยขึ้น ณ วัดมหาธาตุ แล้วให้ย้ายที่ราชบัณฑิตยสถาน
 ประดิษฐานกรมพระภิกษุสามเณร จากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มาตั้งเป็นมหาวิทยาลัย ณ
 ศาลาเรียนหนังสือ ซึ่งสร้างไว้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ตอน
 ข้างหน้าวัดมหาธาตุ 4 หลัง คือ ทรงที่ตั้งหอสมุดแห่งชาติเดิม หรือปัจจุบัน เป็นกองสถาปัตยกรรม
 กรมกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ และคานเหนือ 2 หลัง พระยาธรรมปรีชา (แต่
 ครั้งเป็นหลวงญาณภิรมย์ บุญเปรียญ) เป็นอาจารย์หลังหนึ่ง พระยาธรรมปรีชา (แต่ครั้งเป็น
 หลวงอุดมจินดา: ทิมเปรียญ) เป็นอาจารย์หลังหนึ่ง หลวงธรรมานุวัตรจางง (จุยเปรียญ)
 เป็นอาจารย์หลังหนึ่ง หลวงศรีวรโวหาร (ปานเปรียญ) เป็นอาจารย์หลังหนึ่ง นายเรือง
 เปรียญ ภายหลังเป็นพระยาพนสุนทร บอกลมุลหลังหนึ่ง นายอุ้นเปรียญเอกมุลหลังหนึ่ง พระราช
 ทานพระราชทรัพย์จ่ายเป็นเงินเดือนและค่าใช้จ่ายสำหรับมหาวิทยาลัยทุกกองและทรงพระ
 กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระวันรัต (จิต อุตฺตมทเถร) แต่ครั้งเป็นพระเทพโมลี เป็น
 นายกมมหาวิทยาลัย (สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพและคนอื่น ๆ (2500:260-261)

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนามหาวิทยาลัยขึ้น
 นั้นด้วยทรงมีพระราชประสงค์เป็นสถาบันการศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูงฝ่ายคณะมหานิกายและ
 กฤหัสถ์ ทรงมีพระราชดำริว่า วัดมหาธาตุเป็นวัดสำคัญในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมมาตั้งแต่
 แรก กล่าวคือ เป็นที่ประชุมใหญ่ของพระไตรปิฎก เป็นพระอารามที่พระสังฆราชเคยทรงสถิต
 สืบต่อกันมา เป็นวัดที่พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่และเจ้านายเคยผนวชเกือบทุกพระองค์ มีสถานที่
 เล่าเรียนและที่อาศัยของพระภิกษุเป็นจำนวนมาก นับเป็นวัดใหญ่ฝ่ายมหานิกาย นอกจากนั้นได้ทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวงธรรมการจัดตั้งเป็นวิทยาลัยขึ้นสั่งสอนพระปริยัติ
 ธรรมอยู่แล้ว จึงทรงเห็นสมควรจะจัดการบำรุงแก้ไขให้เป็นแบบแผนวิทยาลัยฝ่ายคณะมหานิกาย
 เป็นที่ศึกษาและสั่งสอนพระธรรมวินัยให้เป็นที่เรียบร้อยยิ่งขึ้น เพื่อการศึกษาพระปริยัติธรรม
 ชั้นสูงจะได้เจริญขึ้น (กรมศิลปากร ร.ศ. 111: 1)

ในปี พ.ศ. 2436 ทางราชการต้องการยืมศาลาที่ตั้งมณฑลศาลาวิทยาลัยเป็นที่ตั้งโรงพยาบาลทหารชั่วคราว ซึ่งเรียกในสมัยนั้นว่า สภากาโลมแดง (สภากาชาดไทยในปัจจุบัน) เป็นสภาอำนวยการทหาร สมเด็จพระวันรัต (จิต อุตตมเทโว) จึงย้ายการบอกพระปริยัติธรรมของมหาศาลาวิทยาลัยนั้นเข้าไปตั้งในระเบียงพระอุโบสถวัดมหาธาตุสี่ค้อมมา

ในปี พ.ศ. 2437 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศที่วังศุภราชนครินทร์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภว่า ตามประเพณีจะต้องทำพระเมรุขนาดใหญ่เป็นที่พระราชทานพระเพลิงศพที่ท้องสนามหลวงประเพณีทำพระเมรุใหญ่อย่างแต่ก่อน ต้องกะเกณฑ์คนเป็นอันมากให้เที่ยวตัดไม้และเสาะหาสิ่งของเครื่องทำพระเมรุใหญ่เป็นการเคียดแค้นแก่ผู้คน เปลืองพระราชทรัพย์และที่สุกไม่เหมาะสำหรับใช้ในงานชั่วคราว เสร็จแล้วกรอทิ้งไป จึงโปรดเกล้าฯ ให้คิดแบบสร้างเป็นการวัดถุขันในวัดมหาธาตุที่กั้นหน้าตอกกับท้องสนามหลวง โดยปกติจะให้เป็นที่เล่าเรียนของพระภิกษุสามเณร ถ้าหากมีงานพระศพที่จะต้องปลุกพระเมรุใหญ่ในท้องสนามหลวงเป็นที่พระราชทานพระเพลิงแม่แตงงานพระบรมศพที่ทรงพระราชดำริจะให้เป็นที่เช่นเดียวกัน จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามหาเจ้านាយกนิษฐาณัฐดิวิวงศ์ แต่ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมขุน เป็นผู้มีราชการให้เจ้าพนักงานก่อสร้างวัดถุขันยอดปรารภ 3 ยอดได้พระราชทานพระราชทรัพย์ในการก่อสร้างจำนวน 5400 ชั่ง เพื่อได้เป็นที่เชิญพระบรมศพสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร มาประดิษฐานบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณาทาน มีกรรมกรรมแล้วจะได้เชิญเชิญพระบรมศพไปประดิษฐาน ณ พระเมรุมาศขนาดเล็กน้อย ณ ท้องสนามหลวงพระราชทานพระเพลิง เมื่อการบำเพ็ญพระราชกุศลส่วนนั้นเสร็จแล้ว จะให้ทรงพระราชอุทิศถวายถาวรวัตถุนี้ เป็นสิ่งมิกเสนาสนสำหรับมหาศาลาวิทยาลัย เพื่อเป็นที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรม และวิชาชั้นสูงสืบไปภายหลังพระราชทานเปลี่ยนนามให้ชื่อว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อให้เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศสืบไป (ประกาศพระราชปรารภในการก่อสร้างมณฑลศาลาวิทยาลัย ร.ศ. 115: 265-268)

ดังนั้นความมุ่งหมายในการจัดตั้งมหาวิทยาลัยหลวงนครราชสีมาจึง เป็นพระราช
 ปรารภในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณแก่พระภิกษุสามเณร
 ฝ่ายมหานิกายให้สถาปนาศึกษาชั้นสูง และเพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติยศของพระองค์ด้วย
 พระองค์จึงทรงเปลี่ยนนามมหาวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยหลวงนครราชสีมา ตั้งแต่วันที่ 13
 กันยายน พ.ศ. 2439 แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าก่อน พ.ศ. 2490 ไม่มีใครเรียกชื่อนี้ ยังเรียก
 ชื่อยุติว่า มหาวิทยาลัยอยุธยา ผู้วิจัยจึงขอเรียกชื่อยุติตามอย่างข้างบน เพื่อไม่ให้เกิดความสับสน ต่อมา
 ในปี พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
 ขอมเกล้าในบริเวณพระอุโบสถวัดสุทัศน์เทพวราราม เสร็จแล้วจึงย้ายที่ราชบัณฑิตยสถานพระปริยัติ
 ธรรม ซึ่งอาศัยอยู่ที่ระเบียงพระอุโบสถวัดมหาธาตุไปบอกพระปริยัติธรรมที่ศาลาในบริเวณพระ
 อุโบสถวัดสุทัศน์เทพวราราม ส่วนมหาวิทยาลัยได้จัดพระราชาคณะและปรีชญเป็นอาจารย์
 สอนพระปริยัติธรรมและคงอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ต่อมา เมื่อได้ปฏิสังขรณ์บริเวณท่าหมักสมเด็จพระ
 พระสังฆราช เริ่บร้อยแล้ว จึงย้ายมหาวิทยาลัยจากระเบียงพระอุโบสถไปตั้งที่ท่าหมักทอง
 พระโรงสมเด็จพระสังฆราชในวัดมหาธาตุ ต่อไป

หลักสูตรและการสอน

หลักสูตรและการสอนพระปริยัติธรรมในมหาวิทยาลัยตั้งแต่ พ.ศ. 2432 ถึง
 พ.ศ. 2439 ใช้สอนและสอบแบบเก่าครันถึง พ.ศ. 2440 เป็นต้นมา มีหลักสูตรและการสอน
 2 แบบควบคู่กันทั้งแบบเก่าและแบบใหม่ การจัดหลักสูตรและการสอนแบบใหม่ใช้หนังสือไทย
 เป็นแบบเรียน มีการสอนไวยากรณ์และธรรมบท สอบด้วยวิธีเขียนตอบอย่างมหาวิทยาลัย
 ครันถึง พ.ศ. 2444 จึงเลิกหลักสูตรและการสอนพระปริยัติธรรมแบบใหม่ และได้ใช้หลักสูตร
 และการสอนแบบเก่าเพียงอย่างเดียวเช่นเดิม หลักสูตรและการสอนพระปริยัติธรรมแบบใหม่
 ที่ควรจะทราบ ดังรายละเอียดในตารางที่ 3

ตารางที่ 3 หลักสูตรพระปริยัติธรรมแบบใหม่ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

หลักสูตรที่	วิชาที่เรียน	นับเป็น ประโยค	คุณสมบัติของผู้เรียน	ประเภทของนักเรียน	ลักษณะการสอบ	ระยะเวลาสอบ	หมายเหตุ
1	ธรรมบททองนิทาน อาทิกัมม์	หนึ่ง	อายุตั้งแต่ 15-25 ปี และ สอบไวยากรณ์แล้ว จึงจะเข้าเรียนประโยคหนึ่ง ได้	มี 2 ประเภท 1. นักเรียนในอัตรามี 30 รูป เป็นนักเรียนประจำ ได้รับการอุดหนุนค่านิตย ภัตทั้งเช้าและเพล	หลักสูตรที่ 1, 2 และ 3 เป็นประโยค แปล แล้วย่อยเขา สอบไล่จะเลือกแปล ในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง	สอบปีละครั้ง มี เถรสมาคมของ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ดำเนินการสอบ เอง	นักเรียนที่สอบได้ตาม หลักสูตรจะได้รับ ประกาศนียบัตรตาม ลำดับชั้น จากเถร สมาคมของมหาจุฬาลงกรณ วิทยาลัย ผู้สอบได้ ตั้งแต่ประโยคสาม ขึ้นไป เรียกว่าบาเรียน จะได้รับประกาศนียบัตร กำกับตำแหน่งบาเรียน จากกระทรวงธรรมการ
2	ธรรมบทแถกคาถา	สอง	นักเรียนที่เคยเรียนพระปริยัติ				
3	มงคลที่ป็น พุทธประวัติ	สาม	ธรรมเนียมเก่าที่กำหนดเป็น 9	2. นักเรียนนอกอัตรา	ตามหลักสูตรนั้น ๆ		
4	อาทิกัมม์พิสคาร ปาจิตตีย์พิสคาร สุตตะ สมุทตะ	มีตำแหน่ง ชั้น	ประโยค ให้สอบเทียบความรู้ แต่ละชั้นหลักสูตรใด ก็ให้เรียน ในชั้นหลักสูตรนั้น	และนักเรียนวัดอื่น ซึ่งมาเรียนเป็นเวลา ซึ่งผู้มีจิตศรัทธาบำรุง อุดหนุน	หลักสูตรที่ 4 และ 5 เป็นประโยคแก้ ปัญหา ตอบเป็น ภาษาบาลี		
5	มหาวัคค จุลวัคค อภิธัมมัตถสังคหะ	มีตำแหน่ง ชั้นสูง					

จากตารางที่ 3 จะพบว่าหลักสูตร พระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรในมหาธาตุวิทยาลัย กำหนดใหม่เป็น 5 ชั้น ซึ่งแต่เดิมมี 9 ชั้น หรือ 9 ประโยค ระยะเวลาในการสอบแบบใหม่กำหนดให้สอบทุกปี แทนที่สอบ 3 ปีครั้งหนึ่งหรือ 6 ปีครั้งหนึ่งตามแบบเก่า และทางราชอาณาจักรให้การอุดหนุนแก่ผู้เรียนทั้ง เชื้อขุนานี้ให้มีจิตศรัทธาอุดหนุนแก่ผู้ศึกษาพระปริยัติธรรม ทั้งนี้เพราะต้องการผู้มีความรู้ เป็นเจ้าอาวาส และเป็นครูสอนพระมหานิกาย ซึ่งกระทรวงธรรมการกำลังต้องการอยู่ หลักสูตรพระปริยัติธรรมแบบใหม่นี้ เลิกใช้ เมื่อปี พ.ศ. 2444 แล้วใช้หลักสูตร และสอบแบบ เกาตอมาจนตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในปี พ.ศ. 2454 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมใหม่ อันเป็นการ เริ่มต้นระบบการศึกษาพระปริยัติธรรมในปัจจุบันนี้ การปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระองค์ มีดังนี้

แผนกบาลี พระองค์ได้ทรงพระนิพนธ์แบบเรียนบาลีไวยากรณ์ขึ้นใหม่ซึ่งใช้ เป็นหลักสูตร การศึกษาภาษาบาลี เบื้องต้นจนปัจจุบัน พระองค์ทรงยกเลิกการ เรียนมูลกัจจายน์แบบเก่า เมื่อเรียนบาลีไวยากรณ์จบหลักสูตรแล้ว จึงเรียนคัมภีร์ขัมมปาฏฐกถา อันเป็นหลักสูตร ประโยคเปรียญธรรม 3 ต่อไปเรียนคัมภีร์มัจฉลิตกถาเป็น ซึ่ง เป็นหลักสูตร ประโยคเปรียญธรรม 4 จนถึง เรียนคัมภีร์อภิขัมมตตสังคหะ อันเป็นหลักสูตร ประโยคเปรียญธรรม 9 เป็นชั้นสูงสุด และถือว่า เป็นอันเรียนจบหลักสูตร ค่านพระปริยัติธรรมเพียง เท่านั้น

แผนกธรรม จัดเป็น 2 อย่าง คือ นักเรียนสำหรับพระภิกษุสามเณรศึกษา ส่วนธรรมศึกษา สำหรับคฤหัสถ์ศึกษา มี 3 ชั้น เท่ากัน คือ ชั้นตรี ชั้นโท และชั้นเอก หลักสูตรนักเรียนและธรรมศึกษาทั้งหมดนี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระนิพนธ์ขึ้นด้วยพระองค์เองทั้งสิ้น

มหาธาตุวิทยาลัยได้จัดหลักสูตร และการสอนพระปริยัติธรรมแบบใหม่ เพื่อสนองพระประสงค์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสอย่าง เต็มความสามารถ ได้แบ่ง เป็นชั้น ๆ ดังนี้

1. บาลีไวยากรณ์ แบ่งออกเป็น 6 ชั้น ชั้นที่ 1 เรียกว่าชั้นนามชั้นที่ 2 เรียกว่าชั้นนาม 2 ชั้นที่ 3 เรียกว่าชั้นอาชยาคต ชั้นที่ 4 เรียกว่าชั้นกติก ชั้นที่ 5 เรียกว่าชั้นสมาส ชั้นที่ 6 เรียกว่า ชั้นศัพท์ บรรจุครูสอนชั้นละ 2 รูป ถึงชั้นละ 5 รูป เป็นอย่างมาก

2. ขัมปทัฏฐกถา แบ่ง เป็น 4 ชั้น เรียกว่า ธรรมบทกอง 1 ธรรมบทกอง 2 ธรรมบทกอง 3 ธรรมบทกอง 4 หลักสูตรคือ ขัมปทัฏฐกถา 8 ภาค ใช้เป็น หลักสูตรกองละ 2 ภาค สำหรับธรรมบทกอง 4 ถือว่าเป็นชั้นสูงสุด เพราะนักเรียนที่เรียน ชั้นนี้มีโอกาสที่จะได้เข้าสอบสนามหลวงต่อไป ถ้าสอบได้ก็จะได้ ประโยคเปรียญธรรม 3

3. มังคลัตถ์ปิณี จัดเป็นชั้นเดียว นักเรียนเมื่อเรียนมาครบปีแล้ว ก็มี โอกาสได้สอบสนามหลวง ถ้าสอบได้ก็จะได้ประโยคเปรียญธรรม 4

4. หลักสูตรประโยคเปรียญธรรม 5 ใช้คัมภีร์สารัตถดสังคหะ เป็นหลักสูตร ต่อมาเปลี่ยนเป็นคัมภีร์ สมันตปาสาทิกาอัฐกถาพระวินัยปิฎกชั้นปลายจัดเป็นชั้นเดียว

5. ประโยคเปรียญธรรม 6-7-8-9 ไม่จัดเป็นชั้นเรียนประจำทุกวัน เพราะถือว่าเป็นนักเรียนชั้นสูง มีความรู้ภาษาบาลีพอสมควรแล้วปล่อยให้ศึกษาด้วยตนเอง ใน ระหว่างเข้าพรรษา สมัยสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถร ป.ศ.9) ได้ให้นักเรียน มาเรียน ท่านสอนด้วยตนเองตั้งแต่ ประโยคเปรียญธรรม 7-9 มีนักเรียนมาเรียนกันมาก

ส่วนแผนกธรรม ได้แก่นักธรรมและธรรมศึกษา แบ่งเป็น 3 ชั้น คือ ชั้นตรี ชั้น โท และชั้นเอก เริ่มสอนตั้งแต่เวลา 18.00 - 20.00 น. จัดครูสอนชั้นละ 5 รูปบ้าง 4 รูปบ้าง การศึกษาพระปริยัติธรรมของมหาธาตุวิทยาลัยนั้น ได้ขยายการสอนได้ครบถ้วนตาม หลักสูตรทุกแผนกคือ แผนกบาลี เปิดสอนตั้งแต่ชั้นบาลีไวยากรณ์จนถึงชั้นประโยคเปรียญธรรม 9 แผนกธรรมเปิดสอนตั้งแต่แก่นักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี ถึงชั้นเอก ตั้งแต่ พ.ศ. 2465 จนถึง พ.ศ. 2480 นับเป็นระยะเวลาที่มหาธาตุวิทยาลัย ได้เจริญเติบโตอย่างเต็มที่ มีจำนวนครูอาจารย์ นักเรียนมากที่สุด และมีการสอนการส่งนักเรียนเข้าสอบสนามหลวงครบทุกชั้นทุกแผนก (พระพิมพ์ ธรรม 2522: 60-62)

การศึกษาพระปริยัติธรรมในมหาธาตุวิทยาลัยได้ดำเนินการต่อมาจนสิ้นสมัยสมเด็จพระ วันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถร ป.ศ.9) ท่านถึงมรณภาพเมื่อวันที่ 10 พฤษภาคม พ.ศ. 2486 พระพิมพ์ธรรม (ช้อย ฐานุตตเถร) แต่ครั้งเป็นพระธรรมไตรโลกจรรย์ ได้เป็นนายก มหาธาตุวิทยาลัยสืบต่อมา ได้ดำเนินการศึกษาพระปริยัติธรรมไปตามรูปเดิม

การบริหารงานของมหาชาติวิทยาลัย แบ่ง เป็น

1. การบริหารงานที่สัมพันธ์กับหน่วยงานภายนอก ขึ้นอยู่กับกระทรวง ธรรมการ และอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ นอกจากนี้ยังเกี่ยวข้องกับมหามกุฏราชวิทยาลัยคณาธิการพระปฏิบัติธรรมแบบใหม่ ซึ่งมหาชาติวิทยาลัยได้นำมาใช้จัดการศึกษาพระปฏิบัติธรรมด้วย

2. การบริหารงานภายใน การบริหารงานของมหาชาติวิทยาลัยในระยะแรกเริ่มนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติเป็นประเพณีสำหรับมหาชาติวิทยาลัยขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2435 (ร.ศ. 111) รวมทั้งหมศ 24 มาตรา มีใจความสำคัญคือ การปกครองมหาชาติวิทยาลัยให้เป็นหน้าที่ของพระภิกษุสงฆ์คณะมหานิกายเป็นเถรสมาคม อยู่ในความดูแลตรวจตราของเสนาบดีกระทรวง ธรรมการ เถรสมาคมในระยะแรกนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาราธนาสมเด็จพระวันรัต เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายมหานิกาย เป็นนายกแห่งเถรสมาคม พระเทพโมลี เป็นอุปนายกทำหน้าที่เป็นผู้บัญชาการ รักษาการทั่วไปในมหาชาติวิทยาลัยแทนนายกแห่งเถรสมาคม มีหน้าที่รักษาความสงบเรียบร้อย ตรวจตราดูแลความเป็นไปของมหาชาติวิทยาลัยแนะนำการแก้ไขให้ดีขึ้นตามที่นายกของเถรสมาคมเห็นสมควรว่าเป็นความต้องการของมหาชาติวิทยาลัย ซึ่งจะได้รับการอุดหนุนบำรุงนั้น และเป็นประธานในเถรสมาคมในโอกาสซึ่งที่ปรึกษาประชุมปรึกษาเรื่องการศึกษาทั้งปวง นอกจากนายกและอุปนายกแล้ว เถรสมาคมในมหาชาติวิทยาลัยยังประกอบด้วยที่ปรึกษาซึ่งเสนาบดีกระทรวง ธรรมการปรึกษากับนายกของเถรสมาคม เล็กสรวิในระหว่างพระราชอาณา พระครู เปรี๊ญ คณะมหานิกายที่เห็นสมควร แล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงอาราธนาให้รับตำแหน่งมีจำนวนไม่ต่ำกว่า 4 รูปขึ้นไปถึง 10 รูปเป็นอย่าง มาก อยู่ในตำแหน่งวาระละ 5 ปี เมื่อครบกำหนดตามวาระจะทรงอาราธนาใหม่อีกก็ได้ แล้วแต่กรณี หน้าที่ของคณะที่ปรึกษา เถรสมาคมในมหาชาติวิทยาลัยนั้น มีหน้าที่ให้คำปรึกษาในที่ประชุมเกี่ยวกับหลักสูตรในการศึกษาว่าสมควรจะเป็นแบบใด แล้วตั้งระเบียบปฏิบัติไว้ให้คำปรึกษาวางแผนการ สอดไล่ความรู้ว่าแต่ละครั้งสมควรจะดำเนินการอย่างไร ให้การอุดหนุนบำรุงผลประโยชน์และความเจริญของมหาชาติวิทยาลัย ที่ปรึกษาของมหาชาติวิทยาลัยในระยะเริ่ม

ดำเนินการ มี 10 รูป ได้แก่ หม่อมเจ้าพระพุทธรูปสันทรธรรมเจดีย์ พระธรรมวโรดม
พระธรรมไตรโลกจารย์ พระเทพภูณี พระโพธิวงษ์ พระราชานุพัทธมุนี พระศรีสมโพธิ พระ
อมรเมฆาจารย์ พระราชมนู และพระมหากาย

ระยะแรกการบริหารงานภายในมหาธาตุวิทยาลัย อันมีพระเถระฝ่ายมหานิกาย
ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่สมควร เพราะมีเหตุขัดข้องหลายประการ เช่น ขาดผู้นำที่มีความ
สามารถ ขาดความสามัคคี ฐน่อยไม่กล้าออกความเห็นมักจะคล้อยตามผู้ใหญ่ทุกประการ และ
ความขยันหมั่นเพียรในการดำเนินงานมีมากไม่เท่าที่ควร ในที่สุดสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรส สมัยครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้านั่งองค์ยาเขอ กรมหมื่นวชิรญาณ
วโรรส ทรงรับเป็นครูและผู้จัดการ (เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, หนังสือกราบทูลกรมหมื่นสมมตอมร
พันธ์) แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงรับจัดการ เฉพาะการศึกษา
ฝ่ายคณฺธุระ (พระปริยัติธรรม) เท่านั้น ได้จัดดำเนินงานตามแบบมหาจุฬาราชวิทยาลัยส่วนการ
ศึกษาฝ่ายวิปัสสนาธุระไม่ทรงรับจัดการ อย่างไรก็ตามหลังจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรม
พระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับพระกรณียกิจ จัดการศึกษาฝ่ายคณฺธุระ ในมหาธาตุวิทยาลัยแล้ว
การศึกษาของพระภิกษุสามเณรฝ่ายมหานิกายก็เจริญขึ้นเป็นลำดับ และยังคงเป็นสถาบันการศึกษา
ของพระภิกษุสามเณรฝ่ายมหานิกายจนกระทั่งทุกวันนี้ ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว จะทรงเปลี่ยนนาม มหาธาตุวิทยาลัย เป็นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อวันที่ 13
กันยายน พ.ศ. 2439 แล้วก็ตาม มหาธาตุวิทยาลัยก็ยังมีอยู่คู่กันกับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
เพียงแต่ว่ามหาธาตุวิทยาลัยจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี และแผนกธรรม ส่วนมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัยจัดในรูปมหาวิทยาลัยสงฆ์ ซึ่งจะได้อธิบายต่อไป

3. การบริหารงานคณฺธุระ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
มีพระราชศรัทธาส่ง เสริมคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย ให้ได้รับการศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูง ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งมหาธาตุวิทยาลัยขึ้น ณ วัดมหาธาตุ เมื่อ พ.ศ. 2432 นั้น มีพระบรม
ราชโองการให้ฉิมคีรีสังฆวิกรมมหาธาตุ เป็นนายกมหาธาตุวิทยาลัยโดยตำแหน่ง เป็นผู้ช่วยการ
ศึกษาพระปริยัติธรรมในมหาธาตุวิทยาลัย มีเถรสมาคมมีที่ปรึกษาของเถรสมาคมไม่ต่ำกว่า 4 รูป
และไม่เกิน 10 รูป อยู่ในตำแหน่งวาระละ 5 ปี แต่ตำแหน่งนายกมหาธาตุวิทยาลัยไม่เปลี่ยนแปลง

จนกว่าจะสิ้นยุคการ เป็นอธิบดีสงฆ์มหานิกายจึงจะ เปลี่ยนแปลง ราชนามตำแหน่งนายกมหานิกาย
วิทยาลัย มีดังนี้

สมเด็จพระวันรัต (ทิต อุทตฺตเถร)	เป็นนายกมหานิกายวิทยาลัยรูปแรก (พ.ศ. 2432 - 2466)
สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหเถร)	เป็นนายกมหานิกายวิทยาลัยรูป ที่สอง (พ.ศ. 2466 - 2486)
พระพิมลธรรม (ช้อย ฉานตฺตเถร)	เป็นนายกมหานิกายวิทยาลัยรูปที่สาม (พ.ศ. 2486 - 2491)
พระพิมลธรรม (อาจ อาสภเถร)	เป็นนายกมหานิกายวิทยาลัยรูปที่สี่ (พ.ศ. 2491 - 2504)
พระธรรมปิฎก (สวัสดิ์ กิตฺติสารเถร)	เป็นนายกมหานิกายวิทยาลัย รูปที่ห้า (พ.ศ. 2504 - 2522)
พระพิมลธรรม (อาจ อาสภเถร)	เป็นนายกมหานิกายวิทยาลัยรูปที่หก กลับมาเป็นซ้ำอีกครั้งหนึ่ง (พ.ศ. 2522 - ปัจจุบัน)

พระภิกษุสงฆ์ทรงสมณศักดิ์และความรู้ กับคฤหัสถ์ที่มีความรู้ เป็นผู้สอนพระปริยัติ
ธรรมในมหานิกายวิทยาลัย

4. การบริหารงานค่านงประมาณ มหานิกายวิทยาลัยในระยะแรกเริ่มนั้นได้รับ
พระราชทานงบประมาณ ปีละ 60 ชั่ง ในจำนวนเงินปีละ 60 นี้ได้แบ่งเป็นเงินเดือนอาจารย์
ค้ำใช้สอย และค่าทำสำรับภัตตาหารเพลถวายพระภิกษุสามเณรที่มาเล่าเรียน พระปริยัติธรรม
(เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ หนังสือกราบทูลพระเจ้านั่งยาเชอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์) นอกจากนี้
ก็มีผู้มีจิตศรัทธาบริจาคบำรุงมหานิกายวิทยาลัยบ้าง ในปี พ.ศ. 2467 สมเด็จพระวันรัต (เฮง
เขมจารีมหเถร) แต่ครั้งยังเป็นพระธรรมไตรโลกจารย์ ได้ประกาศจัดตั้งมูลนิธิ
มหานิกายวิทยาลัย เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในมหานิกายวิทยาลัย เพียงแต่งบประมาณแผ่นดินก็ไม่พอเพียง
ในการใช้จ่าย มูลนิธิมหานิกายวิทยาลัยมีคณะกรรมการทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ จัดการมาแต่

สมัยแรกตั้ง มีระเบียบดำเนินงานอย่างรัดกุม ตั้งสำนักบันทึกการประชุมคณะกรรมการฝ่าย
บรรพทิศ ลงวันที่ 27 เมษายน พ.ศ. 2468 ว่า กรรมการพระ 3 รูป 1. พระศรีสมโพธิ
2. พระญาณสมโพธิ 3. พระครูปลัดสุวัฒน พระธรรมไตรโลกจารยเจ้าสำนักเป็นประธาน
ประชุม ณ มหาธาตุวิทยาลัย ด้วยกรณียะ เรื่องนิมิตมหาธาตุวิทยาลัยบางข้อ ตกกลงกันดังต่อไปนี้

1. พระยาวรพงษ์พิพัฒน์ พระยาอภัยนริศกรมราชทูต พระยานานาครมาสกล 3 ท่าน
นี้ เป็นกรรมการจัดการนิทรรศน์ พระยานานาครมาสกลเป็น เหน้บุญกุศลด้วย ขุนราชชนกนิเวศเป็น ไวยา-
จกรในนิทรรศน์

2. อนุมัติให้ไวยาจักรนำเงินนิมิตมหาธาตุวิทยาลัยไปมอบ เหน้บุญกุศล ในเมื่อได้
เงินส่วนนั้นมาไม่เกินกว่า 500 บาท

3. เจ้าสำนักและกรรมการพระจะต้องลงชื่ออนุมัติในใบส่ง เงินทุกราวไป
ลงชื่อเพียงรูปเดียวก็ใช้ได้

4. ไวยาจักรส่งเงินแก่เหน้บุญกุศลแล้ว นำใบรับมามอบ เจ้าสำนักเจ้าสำนักจะ
ได้มอบไว้แก่เจ้าหน้าที่จะจัดการต่อไป

5. ไวยาจักรส่งเงินเหน้บุญกุศลแล้ว ต้องทำหนังสือแจ้งจำนวนเงินและวัน เดือน
ปีที่ส่ง เสนอกรรมการคฤหัสถ์ทุกราวไป และในหนังสือ เสนอนั้นเจ้าสำนักหรือกรรมการพระลงชื่อ
รับรองด้วย

แต่มหาธาตุวิทยาลัยได้ขอจดทะเบียนตราสารตั้งมูลนิธิเมื่อวันที่ 16 กันยายน
พ.ศ. 2474 ขณะนั้นมีทุนอยู่ 98,480.60 บาทจดทะเบียนได้เมื่อวันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ.
2475 เวลานั้นมีทรัพย์สินเป็นเงิน 117,152.89 บาท กับมีที่ดิน 1 แปลง อยู่ที่ตำบลวัดทอง
อำเภอบางกอกน้อย สมุทร ภายหลังได้ขายที่ดินนี้ นำเงินมาสมทบทุนมูลนิธิ มูลนิธินี้ยังดำเนินการ
จนถึงปัจจุบันนี้

5. การบริหารงานคานาอาคารสถาน ในปี พ.ศ. 2432 พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา มหาธาตุวิทยาลัยขึ้น ณ วัด
มหาธาตุ ให้ย้ายที่ราชบัณฑิตยสถานพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณร จากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
มาตั้ง เป็นมหาธาตุวิทยาลัย ณ ศาลา เรือนหนังสือซึ่งสร้างไว้แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว ตอนข้างหน้าวัดมหาธาตุ 4 หลัง และคานาเหนือ 2 หลัง ในปี พ.ศ. 2436 ทาง

ราชการมีความประสงค์จะยึดเวลาที่ตั้งมหาวิทยาลัยนี้เป็นที่ตั้งโรงพยาบาลทหารชั่วคราว ตั้งชื่อว่าสภาอุณาโลมแดง (คือสภาทหารบกไทยนี่) สมเด็จพระวันรัต (จิต อุดมเทวเถร) จึงย้ายการบอกพระปริยัติธรรมของมหาวิทยาลัยเข้าไปตั้งในระเบียบพระอุโบสถวัดมหาธาตุ ต่อไป เมื่อวันที่ 13 กันยายน พ.ศ. 2439 รัชกาลที่ 5 เสด็จพระราชดำเนินทรงวางศิลาฤกษ์ตั้งสมเด็จพระราชวิทยาลัยสำหรับมหาวิทยาลัย (ภายหลังใช้เป็นหอสมุดแห่งชาติ) ในปี พ.ศ. 2451 มหาวิทยาลัยตั้งสอนขุนตำหนักสมเด็จพระสังฆราช สอนธรรมบทมี 4 กอง มูลกิจจำนส่งตามคณะต่าง ๆ ในวัดมหาธาตุ ในปี พ.ศ. 2455 มหาวิทยาลัยประกาศตั้งโรงเรียนบาลีไวยากรณ์อีกแผนกหนึ่ง และเพิ่มวิชาสามัญ เช่น วิชาภาษาไทยและวิชาคำนวณ สถานที่เรียนตอนแรกจัดสอนที่คณะ 5 ต่อมาจึงขยายไปสอนที่คณะ 1 คือที่หอสวดมนต์ แล้วได้ขยายขึ้นไปสอนบนตำหนักสมเด็จพระสังฆราชในปี พ.ศ. 2462 ได้สร้างโรงเรียนอนุประสูตน์วิทยา เป็นตึกชั้นเดียว ยาว 13 วา 2 ศอก กว้าง 3 วา 2 ศอก (นางอนุบริจาต) และสร้างโรงเรียนพรวิทยาประสูตน์ เป็นตึกชั้นเดียวมีขนาดกว้างยาวเท่ากับโรงเรียนอนุประสูตน์วิทยา ทุกประการ (นางพรบริจาต) เมื่อวันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2463 เริ่มก่อสร้างโรงเรียนมหาวิทยาลัย เสร็จเรียบร้อยทำพิธีฉลองในวันที่ 11 มิถุนายน พ.ศ. 2465 เป็นตึก 2 ชั้น ยาว 13 วา 3 ศอก กว้าง 5 วา 2 ศอก มีเฉลียงหน้ากว้าง 5 ศอก ตอนกลางตึกมีมุขอีกหลังหนึ่งยาว 4 วา 37 ศอก กว้าง 4 วา 1 ศอก (ประจักษ์นรวัตรบริจาต) ในปี พ.ศ. 2473 ได้สร้างโรงเรียนธรรมเล็กไสยจิต เป็นตึก 2 ชั้น ขนาดกลาง โรงเรียนหลังนี้อยู่ริมวัดมหาธาตุทางถนนพระจันทร์ (นางเล็ก ไสยจิตบริจาต)

โรงเรียนอนุประสูตน์วิทยา, โรงเรียนพรวิทยาประสูตน์, โรงเรียนมหาธาตุวิทยาลัย และโรงเรียนธรรมเล็กไสยจิต ทั้ง 4 หลังนี้ มีผู้บริจาตเงินในการสร้างไม่ต้องอาศัยงบประมาณแผ่นดินเลย และได้ใช้เป็นสถานที่ศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรตลอดมา

บทบาทที่มีต่อสังคมไทย มหาวิทยาลัย - มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยยุคพระปริยัติธรรมมีบทบาทต่อสังคมไทย ดังต่อไปนี้

1. บทบาทในการผลิตผู้มีความรู้ทางพระปริยัติธรรม มหาวิทยาลัยได้ช่วยสังคมไทย ผลิตผู้มีความรู้ทางพระปริยัติธรรม เพื่อเป็นศาสนทายาทสืบต่อพระพุทธศาสนา และทาลศึกษาไปแล้วก็สามารถทำประโยชน์ให้แก่ชาติไทยได้เป็นอย่างดี สถิติการผลิตผู้มีความรู้ทางพระปริยัติธรรมที่สามารถรวบรวมมาได้ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตารางที่ 4 สถิตินักเรียนมหาวิทาลัยสอบประโยคเปรียญธรรมได้ในสนามหลวง

พ.ศ. 2467 - 2489

พ.ศ.	ป.ช.3	ป.ช.4	ป.ช.5	ป.ช.6	ป.ช.7	ป.ช.8	ป.ช.9	รวม	หมายเหตุ	
2467	31	22	1	3	—	—	—	57	ป.ช. คือ ประโยค เปรียญธรรม	
2468	44	12	15	5	1	—	—	77		
2469	26	19	6	5	—	1	—	57		
2470	62	25	3	5	3	—	1	99		
2471	43	20	26	3	4	1	—	97		
2472	58	21	12	13	1	4	—	109		
2473	68	44	16	7	5	—	2	142		
2474	—	47	23	14	1	6	1	92		
2475	42	44	42	8	6	—	5	147		
2476	83	15	—	7	—	1	—	106		
2477	59	55	3	12	3	1	—	133		
2478	—	22	32	10	6	1	—	71		
2479	18	31	34	12	—	—	—	95		
2480	29	23	38	27	—	1	—	118		
2481	29	23	14	27	4	1	1	99		
2482	66	31	19	44	1	1	—	162		
2483	—	—	—	—	—	—	—	—		ไม่มีการสอบ
2484	25	34	36	7	2	1	2	107		
2485	28	19	16	1	2	—	2	68		
2486	37	31	20	25	1	—	—	114		
2487	9	16	13	12	—	—	—	50		
2488	30	8	13	17	5	—	—	73		
2489	34	31	5	2	—	2	—	74		

ที่มา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและคณะอื่น ๆ 2500: 277-278.

จากตารางที่ 4 พบว่า ปี พ.ศ. 2483 ไม่สามารถหาจำนวนผู้สอบประโยคเปรียญธรรมต่าง ๆ ได้ เนื่องจากปีนั้นไม่มีการสอบ จำนวนผู้สอบได้ประโยคเปรียญธรรม ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2467 - 2489 พบว่า ปี พ.ศ. 2482 มีผู้สอบได้ตั้งแต่ ป.ช.3 ถึง ป.ช. 8 มีจำนวน 162 รูป เป็นจำนวนที่มากที่สุดกว่าทุก ๆ ปี ในปี พ.ศ. 2489 มีผู้สอบได้ตั้งแต่ ป.ช.3 ถึง ป.ช. 6 มีจำนวน 50 รูป เป็นจำนวนที่น้อยที่สุดกว่าทุก ๆ ปี คงจะเนื่องจากภาวะสงครามโลกครั้งที่ 2 ก็ได้อีก จึงทำให้ผู้สอบพระปริยัติธรรมได้น้อย ในปี พ.ศ. 2481 และพ.ศ. 2484 มีผู้สอบได้ตั้งแต่ ป.ช.3 ถึง ป.ช.9 ครบทุกประโยค ในปี พ.ศ. 2475 มีผู้สอบได้ ป.ช.9 มีจำนวนถึง 5 รูป นับว่าสอบ ป.ช. 9 ได้มากเป็นพิเศษ จากตารางที่ 4 นี้ มีผู้สอบได้ ป.ช. 9 ถึง 14 รูป ผู้วิจัยได้พบรายนาม ดังนี้

1. พระมหาวชิตร อากาโร สอบ ป.ช.9 ได้พ.ศ. 2470 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดขอนแก่น
2. พระมหาลอ ทินนาโก สอบ ป.ช.9 ได้พ.ศ. 2473 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดสิงห์บุรี
3. พระมหาคุ้ม มนต์คุตโต สอบ ป.ช.9 ได้พ.ศ. 2473 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดอุบลราชธานี
4. พระมหาทองคำ ชุ่มพุทธโชติสอบป.ช.9 ได้พ.ศ. 2474 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดอุบลราชธานี
5. พระมหาเกี อุตเวที สอบ ป.ช.9 ได้พ.ศ. 2475 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดนครสวรรค์
6. พระมหาวัน กุญพณโณ สอบ ป.ช.9 ได้พ.ศ. 2475 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดขอนแก่น
7. พระมหาแปลก เปสโล สอบ ป.ช.9 ได้พ.ศ. 2475 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดนครสวรรค์
8. พระมหาเจริญ กิตติพิโทสอบ ป.ช.9 ได้พ.ศ. 2475 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดนครสวรรค์
9. พระมหาพาว เมธีโก สอบ ป.ช.9 ได้พ.ศ. 2475 ภูมิลำเนาเดิมไม่ปรากฏหลักฐาน
10. พระมหาวิเชียร วิฑูโร สอบ ป.ช.9 ได้พ.ศ. 2481 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดนครสวรรค์
11. พระมหาถิร เขมาภิโรโต สอบ ป.ช.9 ได้พ.ศ. 2484 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดพระนครศรีอยุธยา
12. พระมหาเชียน กิตติขุณโณสอบป.ช.9 ได้พ.ศ. 2484 ภูมิลำเนาเดิมไม่ปรากฏหลักฐาน
13. พระมหาสวัสดิ์ ชุ่มสุณายี สอบป.ช.9 ได้พ.ศ. 2485 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดชัยนาท
14. พระมหาปลั่ง อิงคาโก สอบป.ช.9 ได้พ.ศ. 2485 ภูมิลำเนาเดิมจังหวัดอ่างทอง

ผู้ที่สอบได้ ป.ช.9 ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดของการศึกษาพระปริยัติธรรม ปรากฏว่าส่วนใหญ่มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ในต่างจังหวัดทั้งนั้น แต่เป็นผู้มีภูมิลำเนาเดิมอยู่ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา 1 รูป จังหวัดขอนแก่น 1 รูป และไม่ปรากฏหลักฐานภูมิลำเนาเดิม 2 รูป

อนึ่ง พระมหาเฮง เขมจารี สอบ ป.9 หรือ ป.ธ.9 ได้ในปี พ.ศ. 2447 ภูมิลำเนาเดิมอยู่จังหวัดอุทัยธานีเป็นการสอบแบบเก่า แปลพระปริยัติธรรมค้วยปากเปล่า ถ้านับพระมหาเฮง เขมจารี ซึ่งสอบค้วยปากเปล่าแล้ว มหาธาตุวิทยาลัย ตั้งแต่ พ.ศ. 2432 - 2489 จะมีผู้สอบ ป.ธ. 9 ได้จำนวนถึง 15 รูป

2. บทบาทในการวิจัยค้นคว้า บทบาทในด้านการวิจัยของมหาธาตุวิทยาลัยยังไม่มีปรากฏเป็นหลักฐาน

3. บทบาทในการให้บริการทางวิชาการแก่สังคม แบ่งได้ดังนี้

ก. การแสดงธรรมในวันพระ ตามปกติแสดงธรรมวันละ 2 กัณฑ์ เวลาเช้า 1 กัณฑ์ เวลาบ่าย 1 กัณฑ์ เวลาเช้าแสดงธรรมในพระอุโบสถ เวลา 9.30 น. ใช้เวลา 1 ชั่วโมง ส่วนเวลาบ่ายใช้เวลาแสดงธรรมประมาณ 30 นาทีแต่เริ่มมาแสดงที่ศาลาการเปรียญในปัจจุบันแสดงที่พระอุโบสถ เริ่มเวลา 12.30 น. การแสดงธรรมในวันพระนี้มีประชาชน เข้าไปฟังเป็นจำนวนมาก เป็นการให้บริการทางวิชาการด้านพระพุทธศาสนาแก่สังคมไทย

ข. จัดส่งพระมหาเปรียญและนักธรรมของมหาธาตุวิทยาลัยไปเป็นครูสอนพระปริยัติธรรมในต่างจังหวัดเป็นจำนวนมากมาย นานวันเข้าก็ได้ปฏิบัติหน้าที่พระพุทธานุสา เป็นเจ้าอาวาส เจ้าคณะตำบล เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะจังหวัด เป็นต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. ส่งพระมหาบุญเหลือ ป.ธ.3 ไปอยู่วัดบ้านนาเกลือ อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์ เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม
2. ส่งพระมหากะถิน ป.ธ.4 ไปอยู่วัดเสาชิงทอง อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม
3. ส่งพระสมุทรหล่อ น.ธ.เอก ไปอยู่วัดเสาชิงทอง อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม
4. ส่งพระมหาแปลก ป.ธ. 5 ไปอยู่วัดปากน้ำ อำเภอเมือง จังหวัดชุมพร เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม

5. ส่งพระมหากษัตริย์ ป.ช.5 ไปอยู่วัดกอนนทพ อำเภอนองโคน
จังหวัดสระบุรี เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม

6. ส่งพระมหากษัตริย์ ป.ช.6 ไปอยู่วัดกุฎีขามนี้ จังหวัดนครนายก
เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม

7. ส่งพระมหากษัตริย์ ป.ช.6 ไปอยู่วัดใหม่กรงทอง อำเภอศรีมหาโพธิ์
จังหวัดปราจีนบุรี เป็นครูสอนพระปริยัติธรรม

8. ส่งพระมหาสีทา ป.ช.3 ไปเป็นครูสอนพระปริยัติธรรมที่วัดหลวง
เพ็ญ อำเภอเพ็ญ จังหวัดอุดรธานี ภายหลังเป็นเจ้าของอำเภอเพ็ญ และเป็นพระครู

9. ส่งพระมหาชิน ป.ช.6 ไปอยู่วัดถ้ำไทรสมเด็จ อำเภอแม่สอด
จังหวัดตาก ภายหลังเป็นเจ้าของจังหวัด และเป็นพระราชาคณะคณะชั้นสามัญที่ พระชินวงษ์นี้
อนึ่งจำนวนพระภิกษุมหาธาตุวิทยาลัยที่จัดส่งไปให้บริการทางวิชาการแก่สังคมมี
จำนวนมากทั่วราชอาณาจักรไทย ได้ทำคุณประโยชน์แก่สังคมไทยเป็นอเนกประการ

4. บทบาทในการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของชาติ มหาธาตุวิทยาลัย ได้รับความ
ทำนอง เทวมนมหาชาติตามแบบโบราณ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ
และคนอื่น ๆ 2500: 75-76) และรักษาทำนองสวดมนต์แบบมหานิกาย

ตอนที่ 4 สรุปและวิเคราะห์

ก. ความเป็นมาของการศึกษาพระปริยัติธรรมในประเทศไทย การศึกษาพระปริยัติ
ธรรมของพระภิกษุสามเณร เริ่มตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัย เป็นราชธานี พระมหากษัตริย์ทรงเป็น
ผู้วางนโยบายและทรงทำนุบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม การศึกษาพระปริยัติธรรมได้พัฒนาให้
เจริญก้าวหน้าขึ้น เป็นลำดับ สมัยกรุงสุโขทัยการศึกษาพระปริยัติธรรมได้เจริญสูงสุดในสมัยพระ
เจ้าลิไท สมัยกรุงศรีอยุธยาที่มีความเจริญยิ่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมัยกรุงธนบุรี
แม้ว่าจะมีสงครามค้ำเนินติดต่อกันตลอดสมัย ก็ยังปรากฏว่าพระมหากษัตริย์ทรงสนพระราชนุเคราะห์
ในการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณร แม้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เองยังทรง

ศึกษากันวิปัสสนาธุระ ครั้นถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้มีการปรับปรุงสังคายนาศาสตร์พระไตรปิฎก อันเป็นหลักสูตร การศึกษาพระปริยัติธรรม พระมหากษัตริย์ทรงสร้างพระไตรปิฎกฉบับต่าง ๆ พร้อมทั้งทรงอำนวยความสะดวกในค่านต่าง ๆ เช่น ค่านบุคลลากร ค่านงบประมาณ และค่านอาคารสถานที่ และอื่น ๆ จึงเป็นเหตุให้การศึกษาศาสตร์พระปริยัติธรรมอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์มาจนถึงปัจจุบันนี้

หลักสูตร การศึกษาของพระภิกษุสามเณร เริ่มจากการศึกษา 2 แผนก ได้แก่ แผนกวิปัสสนาธุระ และแผนกคัมภีร์ แผนกวิปัสสนาธุระศึกษากันในป่า เรียกว่า ฝ่ายธรรมาวาส ส่วนแผนกคัมภีร์นั้นศึกษากันตามวัดในเมือง เรียกว่า ฝ่ายคามวาสีหลักสูตรของแผนกวิปัสสนาธุระคือ การบำเพ็ญภาวนาหาความสงบทางจิตใจ สมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน สมถกัมมัฏฐานมี 40 ประการ ส่วนวิปัสสนากัมมัฏฐานปฏิบัติตามสติปัฏฐาน 4 ประการ หลักสูตรของแผนกคัมภีร์คือ การศึกษาพระไตรปิฎก การศึกษาพระปริยัติธรรมได้พัฒนาการมาจากการศึกษาแผนกคัมภีร์ มีพระไตรปิฎกเป็นหลักสูตร ปรากฏชัดในสมัยกรุงศรีอยุธยา แบ่งเป็น 3 ชั้น คือ การแปลจบพระสุตตันตปิฎก เป็นบาเรียนตรี (เปรียญตรี) การแปลจบทั้งพระสุตตันตปิฎกและพระวินัยปิฎกเป็นบาเรียนโท (เปรียญโท) การแปลจบทั้งพระสุตตันตปิฎก พระวินัยปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก เป็นบาเรียนเอก (เปรียญเอก) หลักสูตรนี้ได้ใช้ตลอดมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้มีการเปลี่ยนหลักสูตรการศึกษา พระปริยัติธรรมในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้เปลี่ยนจาก 3 ชั้นมาเป็น 9 ชั้น หรือ 9 ประโยค ถ้าสอบได้ 3 ประโยค เป็นบาเรียนตรี (เปรียญตรี) สอบได้ 4-6 ประโยค เป็นบาเรียนโท (เปรียญโท) และสอบได้ 7-9 ประโยค เป็น บาเรียนเอก (เปรียญเอก) หลักสูตรที่เคยใช้พระไตรปิฎกได้เปลี่ยนมาใช้ตำราอรรถกถาฎีกา ที่พระอาจารย์ยุคหลัง ๆ แต่งแทน และได้ใช้มาจนถึงปัจจุบันนี้ แต่ได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขบ้าง มาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสถาปนามหาธาตุวิทยาลัย เมื่อ พ.ศ. 2432 และมหามกุฏราชวิทยาลัยเมื่อ พ.ศ. 2436 โดยเฉพาะมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงจัดระเบียบ การศึกษาและการสอบพระปริยัติธรรมเป็นแบบของมหามกุฏราชวิทยาลัย เลิกวิธีเปลปากเปล่า เป็นใช้วิธีเขียนตอบแทน กำหนดสอบทุกปี สอบได้วิชาใดเป็นอันใดวิชานั้น แต่การสอบแบบใหม่ มหามกุฏราชวิทยาลัยสอบได้เพียง 8 ครั้ง เท่านั้น ก็เลิกสอบ มหาธาตุวิทยาลัยก็เลิกสอบตาม สอบแบบใหม่ปีสุดท้ายคือ พ.ศ. 2443 และสอบพระปริยัติธรรมตามแบบเก่า เช่น เดิม

ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ. 2454 ได้มีการเปลี่ยนแปลงในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรมอีกอย่างหนึ่ง คือ การเริ่มการศึกษาพระปริยัติธรรมแบบนิตยธรรมชั้น เรียกว่า องค์ของสามเณรธรรม ควบคู่ไปกับฝ่ายเปรียญและสามารถจัดครบหลักสูตรในปี พ.ศ. 2458 แต่ยังคงเป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมเฉพาะฝ่ายพระภิกษุสามเณรเท่านั้น ในปี พ.ศ. 2459 ได้เลิกสอบพระปริยัติธรรมแบบปากเปล่า ใช้วิธีเขียนตอบ และใช้มาจนถึงปัจจุบันนี้ ในปี พ.ศ. 2472 เปิดโอกาสให้กุลบุตรชายหญิงได้เรียนพระปริยัติธรรม เรียกว่า ธรรมศึกษา แบ่งเป็นธรรมศึกษาชั้นตรี ธรรมศึกษาชั้นโท และธรรมศึกษาชั้นเอก

การศึกษาพระปริยัติธรรมที่สืบเนื่องมาจากยุคก่อน คือ การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี และแผนกธรรม ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ซึ่งดำเนินงานติดต่อกันมาโดยลำดับ จนจัดได้ว่า เป็นการศึกษาพระปริยัติธรรมตามประเพณี

ผู้วิจัยจะขอแนะนำประเด็นสำคัญ ๆ เกี่ยวกับ ความเป็นมาของการศึกษาพระปริยัติธรรมในประเทศไทย มาวิเคราะห์ดังนี้

ประการแรก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เปลี่ยนแปลงหลักสูตร การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี เดิมใช้พระไตรปิฎก เป็นหลักสูตรมาใช้ ตำราอรรถกถา ฎีกา เป็นหลักสูตร การศึกษาพระปริยัติธรรมแทน และใช้มาจนถึงปัจจุบันนี้ แต่มีการเปลี่ยนแปลงบ้าง ผู้วิจัยพิจารณาตามหลักสูตรแผนกบาลีที่ท่านจัดไว้จะพบว่า ผู้จัดหลักสูตร ได้ดำเนินการตามสายพระไตรปิฎก คือ ประโยค 1-2 ประโยค ป.ธ. 3-4-5 อยู่ในสายพระสุตตันตปิฎก ประโยค ป.ธ. 6-7 อยู่ในสายพระวินยปิฎก ประโยค ป.ธ. 8-9 อยู่ในสายพระอภิธรรมปิฎก การจัดหลักสูตรแบบนี้ ใช้ตำราชั้นอรรถกถา ที่พระอาจารย์ยุคหลัง ๆ แต่ง ผู้วิจัยมีความเห็นว่าน่าจะใช้พระไตรปิฎกเป็นตำราเรียนเหมือนแต่ก่อนมา แล้วจะได้ศึกษาพระพุทธรูปที่แท้จริงโดยตรงจะดีกว่า ส่วนตำราอรรถกถา ฎีกา ก็เอาไว้เป็นตำราประกอบการศึกษาพระไตรปิฎก ตำราอรรถกถา ฎีกานั้นมุ่งยากสับสนกว่าพระไตรปิฎก เพราะผู้แต่งใช้คำศัพท์ไม่เป็นไปตามธรรมชาติ รูปประโยควกวน เลนสำนวนโวหารยากแก่การเข้าใจ และอรรถกถาบางตอนอาจทำให้ผู้ปฏิบัติตามเสียผลได้ เช่น อรรถกถา สวรรค์สังคหะ ซึ่งใช้ เป็นหลักสูตรสำหรับแปลประโยค ป.ธ. 5 กล่าวว่า ตักพันต้นโพเป็นบาปนัก ตามวัดจึงปลดอภัยโพพันโพเล็ก ๆ ขึ้น

บนของก่อสร้างจนทำให้สิ่งก่อสร้างเสียหายเป็นอันตราย ค่ายเหตุนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ทรงเล็งใช้ อรรถกถาสารัตถสังคหะ และใช้มุตตกวินยวินิจนัยแทน
 ประการที่สอง ผู้วิจัยได้พิจารณาหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ได้แก่นัก
 ธรรม และธรรมศึกษา ตั้งแต่ชั้นตรีถึงชั้นเอก จะพบว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม
 มุ่งให้ผู้ศึกษาได้เรียนรู้ขนบธรรมเนียมประเพณีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา วิสัยของพระ ตลอดจน
 พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ กฎกระทรวง กฎมหาเถรสมาคม ระเบียบวิธีพระพุทธรูปเจ้า ระเบียบวิธีพระสาวก
 วิชาหลักธรรมในพระพุทธศาสนา และสามารถเขียนอธิบายธรรมต่าง ๆ ได้ด้วย นอกจากนี้ตำราที่
 ใช้ศึกษาก็เป็นภาษาไทยสะดวกในการอ่านและทำความเข้าใจได้เป็นอย่างดี สามารถนำไปใช้
 ในชีวิตประจำวันได้เป็นอย่างดี

ประการที่สาม ผู้วิจัยได้พิจารณาตามหลักสูตร การศึกษาพระปริยัติธรรมทั้ง
 แผนกธรรมและแผนกบาลี จะพบว่า ส่วนมากหนักไปในทางความรู้ทางทฤษฎีไม่มีด้านปฏิบัติเลย
 ด้านปฏิบัติในที่นี้หมายถึง การปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ซึ่งเป็นฝ่ายวิปัสสนาธุระ
 ผู้จัดหลักสูตร การศึกษาพระพุทธศาสนา ก็มิได้บรรจุการปฏิบัติเข้าด้วย ในประเทศไทยสมัยพระ
 บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริจะปรับปรุงการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย
 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็น
 ผู้จัดการตั้งหลักสูตร การศึกษาพระปริยัติธรรม พระองค์ทรงปฏิเสธไม่ยอมจัดการฝ่ายวิปัสสนาธุระ
 ทรงจัดแต่ฝ่ายคันถธุระอย่างเดียว และการจัดหลักสูตรฝ่ายคันถธุระก็มิได้ทรงจัดการปฏิบัติฝ่าย
 วิปัสสนาธุระไว้ด้วย เพราะทรงเห็นว่า เป็นวิชาที่ไม่มีหลักสูตรจะสอบไล่ได้ (มหามกุฏราชวิทยาลัย
 2521: ๕๒) กรณีนี้อาจจะถือว่าเป็นความไม่เหมาะสมในการจัดหลักสูตร การศึกษาพระปริยัติ
 ธรรมของคณะสงฆ์ในอดีต ผู้วิจัยมีความเห็นว่าน่าจะรวมฝ่ายวิปัสสนาธุระกับฝ่ายคันถธุระ เข้าด้วยกัน
 ถึงแม้จะจัดเข้าหลักสูตรไม่ได้เพราะ ไม่สามารถจะสอบไล่วัดความรู้ได้ก็ควรจะกำหนดเป็นข้อ
 บังคับหรือข้อกำหนดไว้ว่า ผู้สำเร็จระดับการศึกษาชั้นนั้น ๆ ต้องได้รับการฝึกกัมมัฏฐานเป็นเวลา
 เท่านี้ เท่านี้เสียก่อน จึงจะมีสิทธิรับประกาศนียบัตร เพื่อมิให้มีการแยกกันอย่างเด็ดขาดระหว่าง
 ฝ่ายคันถธุระกับฝ่ายวิปัสสนาธุระ

ข. พัฒนาการพระปริยัติธรรมในมหามกุฏราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2436-2488)

มหามกุฏราชวิทยาลัยตั้งอยู่ ณ วัชรนิเวศวิหาร เป็นสถาบันการศึกษาของพระภิกษุสามเณร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาขึ้น เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2436 พระราชทานนามว่า มหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อเป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศ สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าอภัยเจ้า กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นสภานายก และมีกรรมการสภาทั้งฝ่ายบรรพชิต และคฤหัสถ์ดำเนินงาน สภานายก (ต่อมาเรียกนายกรรมการ) ตั้งแต่ พ.ศ. 2436-2488 ได้แก่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระศาสนโศภน (อ่อน อธิสโก), หม่อมเจ้าพระศรีสุคติยานุวัตร (ม.จ.พรหม ลดาวัลย์), สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ และ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ส่วนนายกรรมการหรือกรรมการผู้จัดการ ฝ่ายคฤหัสถ์ในยุคนั้น ได้แก่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ พระยาสุภกรณมรรณสาร (หม่อม วสุธาร), เจ้าพระยาศรีพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี (ม.ร.ว.มุลการากร) และพระพิมลเสนี (พรหม หงสกุล) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงจัดหลักสูตร การศึกษาพระปริยัติธรรมแบบใหม่ การสอบใช้วิธีเขียนตอบ และมีหลักเกณฑ์ในการให้คะแนน แต่การสอบแบบใหม่นี้ สอบอยู่ 8 ครั้งก็เลิก เริ่มสอบปี พ.ศ. 2436-2443 มหามกุฏราชวิทยาลัยก็ให้นักเรียนเข้าสอบปากเปล่า ณ สนามหลวงตามเดิมต่อไป มหามกุฏราชวิทยาลัย ตั้งแต่ พ.ศ. 2444-2488 ดูประหนึ่งว่าเป็นสำนักเรียนของวัชรนิเวศวิหาร

ผู้วิจัยจะนำเสนอประเด็นสำคัญที่เกี่ยวกับพัฒนาการพระปริยัติธรรมในมหามกุฏราชวิทยาลัยระหว่าง พ.ศ. 2436-2488 มาวิเคราะห์ ดังนี้

ประการแรก มูลเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เมื่อปี พ.ศ. 2436 นั้นผู้วิจัยได้พบว่า มูลเหตุในการจัดตั้งเกิดจากสถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศสมัยนั้นและเกิดจากอิทธิพลการคุกคามของจักรวรรดิอินเดียตะวันตก

ในกรณีมูลเหตุในการจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่เกิดจากสถานการณ์ทางการเมือง เมืองภายในประเทศไทย สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์ท่านขึ้นเสวยราชสมบัติ มิได้ทรงมีพระราชอำนาจอย่างเต็มที่ในการปกครอง พระราชอำนาจในการปกครองตกอยู่ในอำนาจของขุนนางระบบเก่า โดยเฉพาะขุนนางตระกูลขุนนาค อำนาจส่วนใหญ่อยู่ที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว, ลายพระราชหัตถ์ พระราชทานแก่มสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศสยามมกุฎราชกุมาร) พระราชทานลายพระราชหัตถ์แก่ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เมื่อวันที่ 23 พฤษภาคม ร.ศ. 112 มีข้อความตอนหนึ่งว่า ...ในเวลานั้นอายุพอเพียง 15 ปีกับ 10 วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาก็ล้วนแต่ใจโลเลเหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหลก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อคือเจ้านายทั้งปวงก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยา และต้องรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันหัวทุกองค์ ที่ไม่เอื้อเพื่อต่อการอันใดเสียก็มีโดยมาก ฝ่ายข้าราชการถึงว่ามีผู้ใคร่ใคร่สนิทสนมอยู่บ้างก็เป็นแต่ผู้น้อย โดยมากที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลังสามารถจะอุดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องร่วมบิดาหรือที่ร่วมทั้งมารดาก็เป็นเด็กมีอายุต่ำกว่าพ่อลงไป ไม่สามารถทำอะไรได้ทั้งสิ้น ...

จากข้อความในลายพระราชหัตถ์ที่อ้างเชื่อนี้ จะพบว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวมิได้ทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาด ในขณะที่ยังขึ้นเสวยราชสมบัติใหม่ ๆ แต่อำนาจไปอยู่ที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงอำนาจที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มีอยู่ ทรงพยายามที่จะให้อำนาจทั้งหมดรวมอยู่ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ พระราชกฤษฎีกาฉบับแรกทรงอาศัยพระพุทธรักษา เป็น เครื่องช่วยด้วยวิธีการ เสด็จออกผนวชในปี พ.ศ. 2416 ซึ่งเป็นปีที่ทรงบรรลุนิติภาวะพระองค์ได้ทรงมีพระบรมราชโองการ ขอสาเดวราชต่อที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อยที่เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทถวายพระพรชัยมงคล พร้อมกัน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเนื่องในพระราชวโรกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา ผู้วิจัยเห็นว่า การเสด็จออกผนวชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว

ในครั้งนั้น เมื่อวิเคราะห์จะพบว่านอกเหนือจากเสด็จออกผนวช เพื่อเผยแพร่พระพุทธศาสนา สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลตามพระราชประเพณีแล้ว ที่สำคัญก็คือ เป็นพระราชกุศลโอบายอันลึกซึ้งของพระองค์ ในการจะรวมพระราชอำนาจการปกครองไว้ที่พระองค์ และไต่ผลสมดังพระราชประสงค์ ด้วยเหตุที่ภายหลังทรงสถาปนาแล้ว ใ้ทรงจัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2417 เป็นผลกระทบให้ชาวต่างประเทศทั้งหลายที่เคยติดต่อกับสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ช่วง บุนนาค) มาก่อนได้ประจักษ์ชัดว่า เป็นผู้สำเร็จราชการนอกตำแหน่ง ความเชื่อถือในสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ลดน้อยลง ชาวต่างประเทศหันมาติดต่อกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรง

สำหรับในส่วนต่างจังหวัด ผลกระทบจากการปฏิรูปการปกครองประเทศของพระองค์ มีส่วนก่อให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้าน เนื่องจากความไม่เข้าใจของประชาชนบางกลุ่มที่มีต่อพระบรมราชาบาย ของพระองค์เช่น ที่นคร เชียงใหม่ บรรดาเจ้านายต่างไม่พอใจในการวางแผนปรับปรุงบ้านเมืองของกรมหมื่นพิศตปรีชากร ถึงกับชักชวนด้วยตนเองและใช้วิธีเข้าทรงผีมากล่าวร้ายแก่กรมหมื่นพิศตปรีชากร เพื่อให้ราษฎรมองเห็นความเลวร้ายของข้าราชการไทย ส่วนการปฏิรูปการปกครองในมณฑลปัตตานีก็เกิดความขัดแย้งและแตกแยกกันระหว่างเจ้าหน้าที่ย้ายปกครองของรัฐบาลไทยกับเจ้าเมืองเหล่านั้น และระหว่างเจ้าหน้าที่ส่วนกลางด้วยกันเอง แต่อย่างไรก็ตาม ผลจากการปฏิรูปการปกครองแบบเป็นมณฑลในครั้งนั้น นับว่าเป็นผลดี ในการกำจัดพวกหัวเก่าที่ไร้ความสามารถในการปกครองบ้านเมืองรวมทั้งกำจัดระบบการกินเมืองของเจ้าเมืองต่าง ๆ ทำให้ระบบการจัดเก็บภาษีอากรและการบริหารราชการทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค (ต่างจังหวัด) เป็นระเบียบขึ้น

จากสถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศที่ยังยากทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค (ต่างจังหวัด) ดังกล่าวข้างต้น มีผลให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าควรจะแก้ไขสถานการณ์ยุ่งยากใ้ดังนี้ จำเป็นต้องสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในประเทศ ด้วยวิธีอาศัยพระพุทธรักษาเป็นเครื่องช่วย เพราะพระพุทธรักษา มุ่งใจบุคคลเดินในทางสายกลาง ย่อมท้าวให้สิ่งสมสงบเรียบร้อยได้และประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศก็มีความผูกพันกับพระพุทธรักษามาแต่เดิมในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก และทรงเป็นพุทธมามกะจึงทำให้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธรักษามาตั้งแต่เริ่มต้น

รัชกาลและตลอดมาทรงกระทำความดีไปกับการปรับปรุงทางฝ่ายพระราชอาณาจักร ดังนั้นเพื่อ
ให้ประชาชนเห็นว่า พระองค์มีไต่ทรงละ เลียดหน้าที่ในฐานะองค์เอกอัครราชูปถัมภก พระองค์
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านบำรุงพระพุทธศาสนาทั้งค่าน้ำสนธิธรรม ศาสนูปถัมภกและ
ศาสนวัตถุ เช่น ทรงจัดตั้งโรงเรียนขึ้นตามวัดต่าง ๆ แล้วให้พระภิกษุเป็นครูสอน เพราะทรง
ตระหนักดีว่า วัดเป็นสถานศึกษาของกุลบุตรมาแต่โบราณ พระภิกษุก็เป็นปुरुณียบุคคลที่ประชาชน
ให้ความเคารพนับถือ ในฐานะที่เป็นผู้สืบอายุพระพุทธศาสนาแต่กาลก่อน ด้วยเหตุนี้พระองค์
จึงได้ส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย
ขึ้นให้เป็นสถานศึกษาของพระภิกษุสามเณร ซึ่งจะได้เป็นสถานที่ฝึกฝนพระภิกษุสามเณรออกไปเป็น
ครูสอนตามโรงเรียนวัดต่าง ๆ ที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้นนั้น ขณะเดียวกัน พระ
องค์ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา รวมหลักธรรม
ต่าง ๆ แจกจ่ายและจำหน่ายในราคาถูกแก่ประชาชน มีผลทำให้ประชาชนยึดมั่นศรัทธาในพระ
พุทธศาสนา และปฏิบัติตามหลักธรรมอย่างเคร่งครัด เมื่อสถานการณ์เป็นไปตามลักษณะนี้ การ
สร้างความเป็นอื่นหนึ่งอันเดียวกันภายในประเทศย่อมง่ายขึ้น เพราะประชาชนเกิดความรู้สึก
ต่างก็เป็นพุทธศาสนิกชนด้วยกัน จะทำให้สังคมสงบเป็นผลในแง่การปกครอง โดยเฉพาะใน
ระยะเริ่มที่ทรงปรับปรุงประเทศ เพราะฉะนั้นสถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศจึงมีเหตุ
ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย ขึ้น

ส่วนในกรณีมณฑลในการจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่เกิดจากอิทธิพล
คุกคามของจักรวรรดิเยอรมันตะวันตก นั้นประเทศมหาอำนาจตะวันตกนอกจากจะขยายอำนาจทาง
การเมืองแล้ว ยังขยายอำนาจนำศาสนาคริสต์เข้ามาเผยแพร่อีกด้วย และพยายามหาวิธีการต่าง ๆ
เพื่อให้ชาวไทยรับนับถือศาสนาคริสต์ เช่น แจกยาและรักษาคนไข้ให้เป็นทานอยู่เสมอ ขณะ
เดียวกันก็แจกหนังสือสอนศาสนาคริสต์ไปด้วย อิทธิพลเช่นนี้มีผลกระทบให้เจ้าฟ้ามงกุฎ ที่ทรง
ผนวชอยู่ ต้องทรงปรับปรุงจริยวัตรของพระภิกษุสามเณร พร้อมทั้งทรงตั้งโรงพยาบาลที่วัดบวรนิเวศ
วิหาร พิมพ์หนังสือสอนพระพุทธศาสนา แสดงถึงความกล้าหาญทางค่าน้ำสนธิธรรมจากประเทศ
มหาอำนาจตะวันตก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามหนังสือสัญญาที่ทำไว้กับชาติตะวันตก ประเทศไทยได้ให้เสรีภาพ

ในการเผยแพร่ศาสนาแก่ชาติตะวันตกด้วย ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ทรงตระหนักอยู่ตลอดเวลาถึงภัยที่จะได้รับจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก จึงทรงทำนุบำรุง
พระพุทธศาสนาให้เป็นที่เลื่อมใสของประชาชนชาวไทยตลอดมา เพราะฉะนั้นอิทธิพลการกุศล
ของจักรวรรดินิยมตะวันตก เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดตั้ง
มหามกุฏราชวิทยาลัย ขึ้นอีกมูลเหตุหนึ่ง

ประการที่สอง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงมี
พระดำริแก้ไขลักษณะการศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ เมื่อทรงปรึกษาพระเถระานุเถระแล้ว จึง
ทรงให้มหามกุฏราชวิทยาลัยจัดวิธีสอนและการสอบความรู้ขึ้น ได้สร้างหลักสูตรขึ้นใหม่จัดเป็นชั้น
ตามหลักสูตร 6 ชั้น นับตามลำดับชั้นต่ำไปหาชั้นสูง คือ ชั้นนักเรียนตรี ชั้นเรียนโท ชั้นนักเรียน
เอก ชั้นบาเรียนตรี ชั้นบาเรียนโท และชั้นบาเรียนเอก ในชั้นนักเรียนตรีให้เรียนหนังสือบาลี
ไวยากรณ์แทนมูลกัจจายน์ ซึ่งเป็นหนังสือวกและใช้เวลาเรียนนานไม่น้อยกว่า 10 เดือน เมื่อ
เรียนบาลีไวยากรณ์ใช้เวลาเพียง 3-4 เดือนเท่านั้น ทรงชำระและพิมพ์ตำราเป็นอักษรไทย
ซึ่งเดิมเป็นอักษรขอมและเขียนอยู่ในใบลาน การสอบจะตั้งคำถามเป็นข้อ ๆ ด้วยภาษาบาลี และ
ต้องตอบเป็นภาษาบาลี เมื่อเรียนบาลีไวยากรณ์แล้ว จึงเรียนพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกต่อไป
แบบที่ใช้สำหรับสอบความรู้ชั้นนักเรียนตรี ใช้บาลีไวยากรณ์ ชั้นนักเรียนโท ใช้ธรรมกถาธรรม
บท ชั้นต้นทองนิทาน ชั้นนักเรียนเอก ใช้แก้คาถาธรรมบทชั้นปลาย ชั้นบาเรียนตรีใช้
แก้คาถาธรรมบทชั้นต้น ชั้นบาเรียนโท ใช้บาลีพระวินัยมหาวีถัมภ์ ภิกขุณีวิถัมภ์ และพระสูตรบาง
สูตร ชั้นบาเรียนเอกใช้บาลีพระวินัยมหาวีถัมภ์, จุลวิถัมภ์และอภิธรรม การสอบกำหนดให้สอบ
ทุกปี ใช้วิธีเขียนตอบแทนการแปลด้วยปากเปล่า แต่ยอมให้ผิดได้ไม่เกินกว่ากำหนด ถ้าแปลชั้น
ใดได้ก็เป็นอันได้ ไม่ต้องแปลทวนใหม่เหมือนก่อน วิธีจัดการสอบได้แบบนี้ เรียกว่า การสอบ
แบบมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งได้รับพระบรมราชานุญาตในการจัดการ สอบตามแบบพิเศษนี้แล้ว
การแก้ไขปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรที่เรียกว่า แบบมหามกุฏราชวิทยาลัย
ในครั้งนั้น นับว่า เป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่พระภิกษุสามเณร เพราะได้แก้ไขทั้งระเบียบการเรียน
การสอนและการสอบ ให้ความสะดวกแก่ผู้ศึกษา ในด้านการเรียนการสอนก็จัดตำราให้เหมาะแก่
ชั้นต่าง ๆ ในชั้นต้นหรือชั้นนักเรียนตรี เริ่มเรียนตำราบาลีไวยากรณ์เป็นตำราสำคัญ เป็นรากฐาน
ของการเรียนการสอนพระคัมภีร์ในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นภาษาบาลี จึงควรเข้าใจภาษาบาลีทั้ง

ไวยากรณ์และความหมายเสียก่อนจึงจะศึกษาพระไตรปิฎกได้ดี อนึ่งตำราบาลีไวยากรณ์นั้นง่าย และสั้นเข้าใจง่ายกว่ามูลกัจจายน์ จึงไม่เสียเวลานานในการเรียนเบื้องต้นทำให้พระภิกษุสามเณร ไม่เกิดความเบื่อหน่าย แต่จะกระตือรือร้นที่จะเรียนขั้นต่อไปในเรื่องการสอบนั้นกำหนดให้สอบทุกปี ทำให้ผู้ที่มีความรู้ดีพอมีโอกาสที่จะได้เป็นเปรียญสูง ๆ มากขึ้น ส่วนผู้ที่สอบตกก็สามารถสอบแก้ตัว ในปีต่อไป ไม่ต้องรอเป็นเวลานานหลายปีเหมือนแต่ก่อน ส่วนวิธีสอบที่กำหนดให้เขียนตอบแทนการ แปลค้วปากแปลคำนั้น นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่พระภิกษุสามเณร อันเป็นเครื่องกำหนดความรู้ ของผู้สอบได้อย่างแท้จริง เพราะเดิมการแปลค้วปากแปลคำ มิได้ชี้ให้เห็นว่าผู้สอบมีความรู้ดี เป็น แต่เพียงอ่านออก แปลได้ค้ววิธีท่องจำ การเขียนเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในเรื่องการศึกษา การ เปลี่ยนแปลงนี้มีโทษอย่างกะทันหัน ยังขอมิให้ผู้สอบเขียนผิดได้ ค้วยเห็นว่ายังไม่เคยชินต่อการ เรียน นอกจากนี้การสอบค้ววิธีเขียนตอบจะช่วยย่นเวลาในการสอบให้เร็วขึ้น เพราะสอบพร้อม กันทีเดียวและยุติธรรมในการวัดผลการศึกษา

ประการที่สาม การที่มหามกุฏราชวิทยาลัยได้มีการสอนและสอบพระปริยัติ ธรรมตามหลักสูตรที่จัดตั้งขึ้นเอง เพียง 8 ครั้ง ต้องล้มเลิกไปนั้น เป็นสิ่งที่ควรจะนำมาวิเคราะห์ ให้เห็นชัดเจน ผู้วิจัยเห็นว่านักเรียนส่วนใหญ่ไม่ชอบการแปลค้ววิธีเขียนตอบ มีความเคยชินต่อ การแปลค้วปากแปลคำมีเจตคติว่าการเขียนเป็นของยาก ส่วนมากเขียนผิดทำให้เสียคะแนนจึงนิยม การสอบตามแบบเดิมมากกว่า สำหรับการเรียนการสอนแบบมหามกุฏราชวิทยาลัยนี้ ยังจัดอยู่ใน วงแคบ เฉพาะพระภิกษุสามเณรฝ่ายธรรมยุติกนิกายเท่านั้น และมีสาขาตามวัดต่าง ๆ เพียงไม่กี่ แห่ง พระภิกษุสามเณรส่วนใหญ่ยังคงนิยมเรียนแบบเก่าที่มีมาแต่ดั้งเดิม หลักสูตรที่ได้จัดขึ้นใหม่เป็น เอกเทศเฉพาะวัดธรรมยุติกนิกายไม่กี่แห่ง จึงไม่สามารถจะดึงดูดความนิยมของพระภิกษุสามเณร ทั่วไปได้ นอกจากนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงขาดพระอำนาจในการปกครองช่วยสนับสนุน แต่ในระยะเวลาที่ทรงจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยใน พ.ศ. 2436 พระองค์ทรงอยู่ในฐานะพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงมีสมณศักดิ์เพียงเจ้าคณะ ใหญ่ฝ่ายธรรมยุติกนิกายเท่านั้น พระองค์ยังไม่ทรงมีพระอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์ได้เต็มที่ จึงไม่สามารถจะทรงบังคับให้พระภิกษุสามเณรปฏิบัติตามสิ่งที่พระองค์ทรงวางหลักไว้ แม้ว่าจะเป็น สิ่งที่มีประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนาก็ตาม

ประการที่สี่ การบริหารงานในระยะแรกของมหามกุฏราชวิทยาลัยนั้นได้เปลี่ยนแปลงเป็นนายกกรรมการฝ่ายบรรพชิต ปีละ 1 รูป ไม่ซ้ำกัน ส่วนนายกกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ไม่เปลี่ยนแปลงให้คงเดิมไว้จนกว่าจะลาออกหรือสิ้นชีวิต การที่ให้นายกรรมการฝ่ายบรรพชิตผลัดเปลี่ยนกันเป็นวาระละ 1 ปีนั้น ผู้วิจัยเห็นว่า เป็นการดีอย่างยิ่งที่จะฝึกพระภิกษุสงฆ์ให้บริหารงานเป็น ถึงแม้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จะสิ้นพระชนม์ไป ก็จะมีผู้บริหารงานต่อไป พระองค์ทรงกระทำเป็นตัวอย่าง เมื่อเป็นสภานายก (นายกกรรมการ) ครบวาระ 1 ปีแล้วก็ทรงลาออก แล้วให้กรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยเลือกสรรผู้ที่จะเป็นนายกกรรมการ เพื่อนำความขึ้นทูลเกล้าฯ ทรงแสดงกราบบังคมทูลฯ แดงตั้งต่อไป การบริหารงานแบบนี้ นับว่า เป็นตัวอย่างที่ดี ทำให้ไม่คิดในตำแหน่งและลาภสักการะ แต่เน้นที่ผลงานของแต่ละท่านในการปฏิบัติงาน การที่นายกกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ไม่เปลี่ยนแปลงให้คงเดิมไว้ไม่มีวาระจนกว่าจะลาออกหรือสิ้นชีวิตหรือพ้นตำแหน่งจากอหิบดีกรมพระคลังข้างที่นั้น เพราะนายกกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์จะต้องคอยดูแลผลประโยชน์ด้านการเงินและอื่น ๆ ถ้ามีการเปลี่ยนนายกกรรมการทุกปีก็จะเกิดความสับสนวุ่นวายต้อง เร่งต้นงานกันใหม่ งานของนายกกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์มักจะเป็นงานธุรการต้องอาศัยความชำนาญพิเศษ และมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อระหว่างฝ่ายพุทธจักรและอาณาจักร พร้อมทั้งจะต้องอาศัยความซื่อสัตย์สุจริต และประสบการณ์เป็นที่ตั้ง

ประการที่ห้า บทบาทของมหามกุฏราชวิทยาลัยยุคพระปรีดิฯ ธรรมนี้ ผู้วิจัยได้วิเคราะห์แล้ว พบว่า บทบาทที่มีต่อสังคมไทยสำคัญที่สุด ได้แก่ บทบาท ในการผลิตผู้มีความรู้ทางพระปริยัติธรรม รองลงไปได้แก่ บทบาทในการให้บริการของวิชาการแก่สังคม เช่น จัดทำนิตยสาร ธรรมจักร จัดทำวารสาร ธรรมสมบัติ จัดพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาออกเผยแพร่ให้พระภิกษุสามเณรและประชาชนทั่วไป ได้มีความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนายิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังจัดตั้งโรงเรียนหนังสือไทย และจัดการศึกษาในหัวเมือง พ.ศ. 2441-2445 ทำให้ประชาชนทั่วประเทศรู้หนังสือไทยจนถึงปัจจุบันนี้ ก็เพราะมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นผู้วางรากฐานไว้เป็นเบื้องต้น ส่วนบทบาทในการวิจัยค้นคว้าและบทบาทในการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของชาติ ยังมีไม่เด่นชัด การวิจัยยังไม่พบหลักฐาน แต่การค้นคว้าแต่งตำราที่มีมากพอสมควร เช่น ตำราสมัญญาภิธานและสนธิ, นามและอักษยศัพท์, อุภัยทากยปริวัตน์ ภาค 1-2, นวโกวาท, วินัยมุขเลม 1-3 และพระพุทธรูปประวัติ เป็นต้น

ค. พัฒนาการพระปรีชาธรรมในมหาธาตุวิทยาลัย-มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
(พ.ศ. 2432-2489)

ในปี พ.ศ. 2432 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายการสอนพระปรีชาธรรมแก่พระภิกษุสามเณรที่หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ออกไปตั้งขึ้นที่วัดมหาธาตุพระราชทานนามว่า มหาธาตุวิทยาลัย ทรงมีพระราชประสงค์ให้เป็นสถาบันการศึกษาพระปรีชาธรรมชั้นสูงของพระภิกษุสามเณรฝ่ายคณะมหานิกายและคฤหัสถ์ ในปี พ.ศ. 2439 พระราชทานนามเปลี่ยนจากมหาธาตุวิทยาลัยเป็นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย มีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นที่เล่าเรียนพระปรีชาธรรมและวิชาชั้นสูง และเพื่อให้เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อไป แต่เป็นที่น่าสังเกตว่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนั้นใช้เรียกกันตั้งแต่วันที่ 9 มกราคม พ.ศ. 2490 เป็นต้นมา ก่อนเวลาดังกล่าวนี้ไม่ปรากฏว่าใช้เรียกกันเลย คงเรียกว่า มหาธาตุวิทยาลัยตามเดิม และจัดการศึกษาเฉพาะแผนกบาลี และแผนกธรรมเท่านั้น ในปัจจุบันมหาธาตุวิทยาลัยก็ยังมีอยู่ควบคู่กับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ไม่เปลี่ยนแปลง

ผู้วิจัยจะขอแนะนำประเด็นสำคัญๆ เกี่ยวกับพัฒนาการพระปรีชาธรรมในมหาธาตุวิทยาลัย-มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ระหว่าง พ.ศ. 2432-2489 มาวิเคราะห์ดังนี้

ประการแรก การจัดหลักสูตรและการสอน ในระยะแรกตั้งมหาธาตุวิทยาลัย พ.ศ. 2432 เป็นต้นมา ใช้หลักสูตรและการสอนแบบเก่า วิธีสอบไล่แปลคัมภีร์ปากเปล่า การศึกษาสมัยนี้มีเฉพาะแผนกบาลีเท่านั้นยังไม่มีแผนกธรรม ต่อมามหาธาตุวิทยาลัยได้จัดการศึกษาพระปรีชาธรรมแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2440 -2443 การสอบไล่วิธีเขียนตอบ มหาธาตุวิทยาลัยจัดสอบเอง เมื่อมหามกุฏราชวิทยาลัยเลิกสอบแบบใหม่ มหาธาตุวิทยาลัยก็เลิกสอบบ้าง ตั้งแต่ พ.ศ. 2444 นักเรียนมหาธาตุวิทยาลัยได้สอบตามแบบเก่าอย่างแต่ก่อน ผู้วิจัย พบว่า นายกมหาธาตุวิทยาลัยรูปแรก ได้แก่ สมเด็จพระวันรัต (จิต อุตมมหาเถร) เป็นผู้ที่มีความคิดศุภุมคัมภีร์ภาพ ไม่มีพิธีมานะ เมื่อเห็นว่าสิ่งใดก็ควรปรับปรุงการศึกษาพระปรีชาธรรมให้ดีขึ้น ก็ไม่มีพิธีมานะ ได้ตามอย่างมหามกุฏราชวิทยาลัยซึ่งเป็นฝ่ายธรรมยุติกนิกาย แต่หลักสูตรที่นำมาใช้นั้น มหามกุฏราชวิทยาลัยมี 6 ชั้น มหาธาตุวิทยาลัยนำมาปรับปรุงเป็น

หลักสูตร เหลือ 5 ชั้น (ดังกล่าวยกเว้นข้อ 3) เพื่อให้เหมาะสมกับสถาบัน
การศึกษาแห่งนี้ ในปี พ.ศ. 2454 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรมขึ้นใหม่ ในแผนกบาลีทรงยกเลิกการ เรียนผูกคัจฉายน์
แบบเก่า เปลี่ยนมาเรียนเป็นบาลีไวยากรณ์แทน เมื่อเรียนบาลีไวยากรณ์แล้วจึงเรียนในชั้นสูง
ต่อไปจนถึง เรียนคัมภีร์อภิธรรมตถสังคหะ ซึ่งเป็นหลักสูตรประโยคเปรียญธรรม 9 เป็นชั้นสูงสุด
ในปีนี้ พระองค์ได้ทรงตั้งแผนกธรรมด้วยแต่เรียกในตอนนั้นว่า องค์ของสามเณรธรรม มหาธาตุ
วิทยาลัย ก็จัดการศึกษาพระปริยัติธรรมตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ทรงแก้ไขนั้น แต่มหาธาตุวิทยาลัยได้จัดการสอนนักเรียนด้วยวิธีแบ่งเป็นชั้น ๆ คือ บาลีไวยากรณ์
แบ่งออกเป็น 6 ชั้น, ธรรมปฏิบัติ 4 ชั้น, มงคลคัตถ์ปิณี จัดเป็นชั้นเดียว, หลักสูตร
ป.ศ. 5 จัดเป็นชั้นเดียว, หลักสูตร ป.ศ. 6 - 9 ไม่จัดเป็นชั้น เรียนประจำทุกวัน เพราะ
ถือว่าเป็นนักเรียนชั้นสูง มีความรู้ภาษาบาลีพอสมควรแล้ว การที่หลักสูตร ป.ศ. 6-9 ไม่จัดเป็น
ชั้นนั้น ผู้วิจัยตั้งข้อสงสัยคิดว่า คงจะหาพระภิกษุที่มีเปรียญสูง ๆ มา เป็นครูสอนยาก จึงไม่จัดเป็นชั้น
ประการที่สอง การบริหารงาน มหาธาตุวิทยาลัยได้บุคคลากร สำคัญและมี
คุณภาพคือ สมเด็จพระวันรัต (จิต อุดมเทวเถร) สมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถร)
และพระพิมลธรรม (ช้อย ฉานทุกฺขเถร) เป็นกำลังสำคัญในการบริหารงานการศึกษาพระ
ปริยัติธรรมให้เจริญก้าวหน้า ผู้วิจัยพบว่าผู้ดำรงตำแหน่งนายกมหาธาตุวิทยาลัยก็คือ อธิบดีสงฆ์
วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ นายกมหาธาตุวิทยาลัยที่ทำความเจริญเด่น เป็นพิเศษได้แก่ สมเด็จพระ
พระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถร) ในปี พ.ศ. 2467 มหาธาตุวิทยาลัยได้เริ่มจัดตั้งมูลนิธิ
มหาธาตุวิทยาลัย เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันนี้ เพื่อนำดอกผลเป็นค่าใช้จ่ายในมหาธาตุวิทยาลัย ทั้งนี้
เป็นเพราะรัฐบาลให้การอุดหนุนการศึกษาพระปริยัติธรรมด้านการเงินไม่เพียงพอ ทางมหาธาตุ
วิทยาลัยจึงจำเป็นต้องหาทุนไว้สำรองใช้สอยยามขาดแคลน ยี่สิบสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัวนั้น เศรษฐกิจตกต่ำ ต้องถูกตัดงบประมาณด้านบำรุง การศึกษาพระปริยัติธรรมลง เหลือน้อย
ผู้วิจัยพบว่า ได้มีการก่อสร้างอาคารสถานที่เพื่อใช้ เป็นโรงเรียนพระปริยัติธรรมของมหาธาตุวิทยาลัย
ในสมัยสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีมหาเถร) ถึง 4 หลัง อาคารเหล่านี้ไม่ต้องอาศัยเงิน
งบประมาณแผ่นดินเลยแต่สร้างด้วยเงินบริจาคของผู้มีจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนา

ประการที่สาม บทบาทของมหาธาตุวิทยาลัยที่มีต่อสังคมนั้น บทบาทในการผลิตผู้มีความรู้ทางพระปริยัติธรรม เป็นบทบาทที่สำคัญที่สุด และทำได้ดีที่สุด ปรากฏว่าตั้งแต่ พ.ศ. 2432-2489 มีผู้สำเร็จประโยคเปรียญธรรม 9 มีจำนวน 15 รูป นอกจากนั้นก็ยังมีผู้สำเร็จตั้งแต่ประโยคเปรียญธรรม 8 ลงมาถึงนักธรรมชั้นตรี อีกเป็นจำนวนมากบทบาทรองลงไป ได้แก่ บทบาทในการให้บริการทางวิชาการแก่สังคม เป็นบริการทางวิชาการด้านพระพุทธศาสนา เช่น การแสดงธรรมในวันพระ ณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ และจัดส่งพระมหา เปรียญและนักธรรมไป เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัดเป็นจำนวนมากภายใต้พระราชาอาณาจักรไทย นานวันเข้าก็ได้ทำหน้าที่เป็นเจ้าอาวาส เจ้าคณะตำบล เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะภาค หรือเป็นกรรมการมหาดไทยมาแล้วแล้วแต่ความสามารถของแต่ละท่าน การจัดส่งพระมหา เปรียญและนักธรรมของมหาธาตุวิทยาลัยออกไป เป็นครูสอนพระปริยัติธรรมนี้ เป็นการช่วยให้การศึกษาพระปริยัติธรรมที่พบ เขาคับขันตัวขึ้น แต่ถึงกระนั้นก็ยังไม่ใช่เป็นการเพียงพอ ในถิ่นทุรกันดารต่าง ๆ ยังขาดครูสอนพระปริยัติธรรมอีกเป็นจำนวนมากส่วน บทบาทในการวิจัยค้นคว้าและบทบาทในการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของชาติ ยังไม่ปรากฏเด่นชัด

ประการที่สี่ แม้จะมีการพระราชทาน เปลี่ยนนามจากมหาธาตุวิทยาลัยเป็น มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เมื่อวันที่ 13 กันยายน พ.ศ. 2439 แล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีการใช้นามมหาธาตุวิทยาลัยอยู่ต่อมา ประหนึ่งว่าเป็นสถาบันต่างหากอีกแห่งหนึ่ง ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า ในกรณีนี้ น่าจะเป็น เพราะพระ เถระผู้รับผิดชอบการศึกษาในมหาธาตุวิทยาลัยฯ ในสมัยนั้น เห็นว่า มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยนั้น ทรงมีพระราชประสงค์จะให้ เป็นสถานศึกษาพระไตรปิฎกและวิชาชั้นสูง แต่เมื่อไม่สามารถจะจัดการศึกษาตามพระราชประสงค์นี้ได้ก็ยังไม่สมควรใช้นาม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็นชื่อของสถาบันการศึกษา ควรใช้นาม มหาธาตุวิทยาลัย ซึ่งเคยใช้มาแต่ก่อนจะเหมาะสมกว่า และการศึกษาพระปริยัติธรรมตามที่มีมหาธาตุวิทยาลัยดำเนินงานนั้น จัดให้แก่พระภิกษุสามเณรในวัดมหาธาตุ เป็นส่วนใหญ่ แม้จะมีพระภิกษุสามเณรจากต่างวัดมาเรียนด้วย ก็มิได้ถือเป็นส่วนสำคัญ พระเถระในวัดมหาธาตุสมัยนั้นน่าจะพิจารณาเห็นตามความในกรณีนี้ด้วย จึงยังไม่ใช้นามมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ผู้วิจัยมีความเห็นว่า พระเถระนั้นเกรงในพระวินัยมาก ข้อตรงและตักในชื่อของสถาบันมากเกินไป ทำให้นาม มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ขาดตอนจะงักไประยะหนึ่ง เหมือนหนึ่งว่าล้มเลิกไปแล้วก็ได้ แต่ความเป็นจริงไม่ได้ล้มเลิก
สถาบันแห่งนี้ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้นยังคงดำเนินงานการศึกษา
พระปรีชาธิธรรมแผนกบาลี และแผนกธรรมมาโดยตลอดมิขาดสาย

ง. วิเคราะห์เปรียบเทียบพัฒนาการของมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์กับมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์
(มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์) ในยุคพระปรีชาธิธรรม

ประเด็นสำคัญที่จะนำมาวิเคราะห์เปรียบเทียบพัฒนาการระหว่างสองสถาบัน
การศึกษาของคณะสงฆ์ มีดังนี้

ประการแรก มูลเหตุในการจัดตั้งมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์ เมื่อปี พ.ศ. 2436
นั้น เกิดจากสถานการณ์ทางการเมืองภายในประเทศไทยสมัยนั้นและเกิดจากอิทธิพลการคุกคาม
ของจักรวรรดินิยมตะวันตก ดังกล่าวรายละเอียดไว้ในตอนต้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงสถาปนามหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์ ไว้เพื่อให้พระภิกษุสามเณรฝ่ายธรรมยุติกนิกายได้
ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกและวิชาชั้นสูง ส่วนมหาวิทาลัย (มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์)
นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้น เมื่อปี พ.ศ. 2432 มูลเหตุเพื่อ
ย้ายที่ราชบัณฑิตยสถานพระปรีชาธิธรรมแก่พระภิกษุสามเณร จากวัดพระศรีรัตนศาสดารามมาตั้งเป็น
มหาวิทาลัย ณ ศาลาเรียนช่างหน้าวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ 4 หลัง ซึ่งสร้างไว้ในสมัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงมีพระราชประสงค์ให้เป็นสถาบันการศึกษาพระ
ปรีชาธิธรรมชั้นสูงแก่พระภิกษุสามเณรฝ่ายมหานิกาย ครั้นถึง ปีพ.ศ. 2439 ทรงเปิดนาม
มหาวิทาลัยเป็นมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์ และทรงสร้างอาคารวัดธาตุเพื่อให้พระภิกษุ
สามเณรฝ่ายมหานิกายได้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกและวิชาชั้นสูง เช่นเดียวกับพระภิกษุสามเณร
ฝ่ายธรรมยุติกนิกายที่มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์ผู้วิจัยมีความเห็นว่าทั้ง มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์ และ
มหาวิทาลัย (มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์) คงจะมีมูลเหตุสำคัญร่วมกันอย่างหนึ่ง ในการ
จัดตั้งก็คือ เพื่อทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของชาติไทยให้ยืนยงคงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ เพราะวัฒนธรรม
ตะวันตกหลังไคโด เข้ามาในประเทศไทยสมัยนั้นอย่างรุนแรงมาก ใต้นำเอาศาสนาคริสต์นำหน้า
ตามด้วยอำนาจทางการเมืองประเทศตะวันตกเหล่านั้นจะโดยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจก็ตามมีแนวโน้ม
ต้องการให้ชาวไทยแตกแยกทางความคิด ด้วยการเปลี่ยนศาสนา และทำลายวัฒนธรรมไทยที่ดี

เมื่อสูญเสียวัฒนธรรมไทย ชาติไทยก็สูญเสียความเป็นไทย และสูญเสียเอกราชในที่สุด อย่างที่ประเทศเพื่อนบ้านของเราได้เคยประสบระส่ำระสายมาแล้วจนยับเยิน เป็นตราบาปประหลาดใจของคนในชาตินั้น ๆ ชั่วก็ปกัลป์

ประการที่สอง การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น มหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ได้จัดหลักสูตร กำหนดไว้เป็น 6 ชั้น คือ ชั้นนักเรียนตรี, ชั้นนักเรียนโท, ชั้นนักเรียนเอก ชั้นบาเรียนตรี, ชั้นบาเรียนโท และชั้นบาเรียนเอก นอกจากนั้นยังมีชั้นพิเศษอีก 4 ชั้น คือ ชั้นนักเรียนตรีพิเศษ, ชั้นนักเรียนโทพิเศษ, ชั้นนักเรียนเอกพิเศษ และชั้นบาเรียนตรีพิเศษ คำว่าเรียน ใช้บาลีไวยากรณพิมพ์เป็นอักษรไทย ไม่เรียนมูลกัจจายน์ การสอบ สอบทุกปี ใช้วิธีเขียนตอบหรือข้อเขียน ไม่ใช่สอบปากเปล่า การสอบแบบนี้เป็นการสอบที่ดี ไม่เสียเวลามาก ในการสอบ **นอกจากนี้เพื่อรักษาความภาคภูมิใจของคณะกรรมการสอบพระปริยัติธรรมอันอาจจะเกิดขึ้นได้ทุกขณะ** ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2494: 130-132) ตรัสเล่าไว้ในเรื่องความทรงจำว่า ... เพราะเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถรักษาการ เล่าเรียนไกร่รง เรื่อง เช่นนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้มีตำแหน่งในคณะมหาดกระษัตริย์สอบพระปริยัติธรรมในสนามหลวง แต่เนื่องไปเกิดโต้แย้งกับพระพุทโธษาจารย์ (ฉิม) วัดโมฬีโลกา (องค์ที่ออกนามมาในตอนแรกที่ทรงแปลพระปริยัติธรรม) ซึ่งเป็นผู้ใหญ่อยู่มาก่อน เรื่องที่เกิดโต้แย้งนั้น เล่ากันว่า พระมหาดวง (ภายหลังได้เป็นพระราชอาคันตุกะที่พระบรมมหาราชวัง อยู่วัดประยูรวงศ์) แปลความแห่งหนึ่งว่า คุมเห อันว่าท่านทั้งหลาย นิสิตถ จงนั่ง อาสนะ ในอาสนะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด ที่แปลศัพท์อาสนะว่า ในอาสนะ พระมหาดวงแปลใหม่ว่า อาสนะ เหนืออาสนะ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด แต่พระพุทโธษาจารย์คิดว่า ไม่ถูก พระมหาดวงก็ไม่รู้ที่จะแปลว่าอะไร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าพระมหาดวงจะตก จึงตรัสขึ้นว่า นั่งในอาสนะนั้น นั่งอย่างไร จะนิกอาสนะออกแล้วเข้าไปนั่งในของฉิมหรือ หรือจะเอาอาสนะขึ้นคลุมตัวไว้ั้นพระพุทโธษาจารย์โกรธ บังอาจกล่าวคำหยาบช้าต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็รีบ ตรัสสั่งทรมิให้มนต์พระพุทโธษาจารย์เข้าราชการอีก และทรงมอบการสอบพระปริยัติธรรมเป็นสิทธิขาดแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่นั้นมาจนตลอดรัชกาล ... ผู้วิจัยเห็นว่า การสอบพระปริยัติธรรมแบบปากเปล่าอาจจะทำให้กรรมการผู้สอบเกิดโกรธเคืองกันเป็นส่วนตัว ดังนั้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า จึงทรงเลิกสอบแบบปากเปล่า อันอาจจะเป็นผลร้ายในการดำเนินงาน
 ด้านพระพุทธรักษาต่อไปได้ จากข้อความที่ผู้วิจัยนำมาเป็นกรณีตัวอย่างนั้นจะพบว่า ที่แปลศัพท์
 อาสนะว่า "ในอาสนะ" ก็น่า "เหนืออาสนะ" ก็น่า ก็แปลได้ถูกต้องทั้งสองความ พอพึงรู้เรื่อง แต่
 ผู้วิจัยเห็นว่าน่าจะแปลว่า "บนอาสนะ" มากกว่า จะได้ไม่มีข้อโต้แย้งดังกล่าว ส่วนมหาชาติวิทยาลัย
 (มหาวิทยาลัยสงฆ์) นั้น ตั้งแต่ ปีพ.ศ. 2432-2439 สอนตามหลักสูตร พระปริยัติธรรม
 แบบเก่า มี 9 ชั้น หรือ 9 ประโยค ส่งพระภิกษุสามเณร เข้าสอบบาลีสนามหลวงตามธรรมเนียม
 เดิม ครั้นถึง พ.ศ. 2440 - 2443 มหาชาติวิทยาลัย (มหาวิทยาลัยสงฆ์) ได้จัด
 หลักสูตร พระปริยัติธรรมตามแบบมหามกุฏราชวิทยาลัย ทุกประการ เว้นแต่ว่า จัดหลักสูตร เป็น
 5 ชั้น หลักสูตรชั้นที่ 1 เรียน ธรรมบททองนิทาน อาทิกัมม และปาจิตติย ชั้นที่ 2 เรียน ธรรมบท
 แกกกา มหาวัคค์ และจุลวัคค์ ชั้นที่ 3 เรียน มงคลทีปนี และพุทธประวัติ ชั้นที่ 4 เรียน
 อาทิกัมมพิสการ ปาจิตติยพิสการ สุตตะและสมุทตะ ชั้นที่ 5 เรียนมหาวัคค์ จุลวัคค์ และอภิขัมมัตถ
 สังคหะ เมื่อมหามกุฏราชวิทยาลัย เลิกสอบแบบใหม่ใน ปี พ.ศ. 2444 และส่งพระภิกษุสามเณร
 เข้าสอบปากเปล่าตามธรรมเนียมเดิม มหาชาติวิทยาลัย (มหาวิทยาลัยสงฆ์) ก็เลิก
 สอบบ้าง และส่งพระภิกษุสามเณร เข้าสอบปากเปล่าเช่นกัน นับว่าในระยะนี้ มหามกุฏราชวิทยาลัย
 และมหาชาติวิทยาลัย (มหาวิทยาลัยสงฆ์) มีความสัมพันธ์และดำเนินงานสอดคล้องต่อกัน
 เป็นอย่างดี เพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระเมตตาแก่คณะ
 สงฆ์ฝ่ายมหานิกายเสด็จมาทรงช่วยจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมในมหาชาติวิทยาลัย (มหา
 วิทยาลัยสงฆ์) อยู่ระยะหนึ่ง และสมเด็จพระวันรัต (จิต อุดมมหาเถร) นายมหาคณะ
 วิทยาลัย ก็น่าดี ไม่มีที่รู้มานะ ไม่รังเกียจคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกนิกายโอนอ่อนผ่อนตาม เมื่อเห็นว่า
 สิ่งนั้นเป็นวิธีการที่ดี สมควรที่พระเถรานุเถระต่อมาจะยึดถือเป็นแบบฉบับที่ดีไว้ ความเป็นอันหนึ่ง
 อันเดียวกันก็จะเกิดขึ้นในวงการ คณะสงฆ์ไทยสืบไป

ประการที่สาม การบริหารงานในยุคพระปริยัติธรรมนี้ มหามกุฏราชวิทยาลัย
 เป็นหน่วยงานเอกเทศเป็นอิสระ แต่อยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ ส่วนมหาชาติวิทยาลัย (มหา
 วิทยาลัยสงฆ์) ขึ้นอยู่กับกระทรวงธรรมการและอยู่ในพระบรมราชูปถัมภ์ด้วย การบริหาร
 งานภายในของมหามกุฏราชวิทยาลัย ดำเนินงานในรูปกรรมการสภา ประกอบด้วยกรรมการ

ฝ่ายบรรพชิตคณะธรรมยุติกนิกาย 13 รูป และกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ 5 ท่าน โดยเฉพาะกรรมการฝ่ายบรรพชิต ในระยะแรก ๆ ให้ลัดเปลี่ยนกันเป็นนายกกรรมการ กำหนดวาระ 1 ปี เมื่อครบวาระแล้วก็ให้เลือกกันใหม่สำหรับกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ไม่มีวาระ ส่วนการบริหารงานภายในของมหาธาตุวิทยาลัย (มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์) ในระยะแรกนี้ เป็นไปตามพระราชบัญญัติเป็นประเพณีสำหรับมหาธาตุวิทยาลัย ร.ศ. 111 การบริหารงานเป็นเถรสมาคมให้เป็นที่มาของฝ่ายบรรพชิตคณะมหานิกาย อยู่ในความดูแลตรวจตราของ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เถรสมาคมประกอบด้วยนายก 1 รูป อุปนายก 1 รูป และคณะที่ปรึกษาอีกจำนวนไม่ต่ำกว่า 4 รูป และไม่เกิน 10 รูป คณะที่ปรึกษาเถรสมาคมนี้อยู่ในตำแหน่งวาระละ 5 ปี ผู้วิจัยพบว่ากรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ของมหาธาตุวิทยาลัย (มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์) ไม่มีมีแต่ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ มีหน้าที่ดูแลตรวจตราการบริหารงานของมหาธาตุวิทยาลัย เท่านั้น

ประการที่สี่ บทบาทที่มีต่อสังคมไทยนั้น ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย และมหาธาตุวิทยาลัย (มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์) เป็นสถาบันการศึกษาของคณะสงฆ์ผลิตศาสนทายาทผู้สืบต่อพระพุทธศาสนา และเป็นที่ยอมรับศึกษาเล่าเรียนให้ความรู้ ความสามารถ เป็นกำลังของประเทศชาติ ขณะอยู่ในเพศบรรพชิต และเมื่อลาสิกขาเป็นคฤหัสถ์ โดยเฉพาะบทบาทของมหามกุฏราชวิทยาลัย ในการจัดการศึกษาตามหัวเมือง (ต่างจังหวัด) ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงรับมาจัดการได้ 5 ปี แล้วก็โอนให้กระทรวงธรรมการดำเนินการต่อไป บทบาทการจัดการศึกษาในหัวเมืองนี้เป็นบทบาทสำคัญยิ่งที่มีต่อสังคมไทย ทำให้ประชาชนรู้หนังสือไทยเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาพระภิกษุสงฆ์ให้ช่วยเป็นครูสอนหนังสือไทยไว้วัดเป็นโรงเรียนเป็นการประหยัดงบประมาณแผ่นดินอย่างมหาศาล แต่ได้ผดเก็นคาคบหายส่วนมหาธาตุวิทยาลัย (มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาลักษณ์) มีบทบาทและมีชื่อเสียงในการผลิตศาสนทายาทเป็นอย่างดี ตั้งแต่ พ.ศ. 2432-2489 มีผู้สำเร็จประโยคเปรียญธรรม 9 (ป.ธ.9) จำนวน 15 รูป และมีผู้สำเร็จประโยคเปรียญธรรม 8 (ป.ธ.8) ลงมาถึง นักธรรมชั้นตรีอีกเป็นจำนวนมากพระภิกษุสงฆ์เหล่านั้น ถ้าอยู่ในเพศบรรพชิตมักจะเป็นครูสอนพระปริยัติธรรมและสอนหนังสือไทยสนับสนุนมหามกุฏราชวิทยาลัย ในการจัดการศึกษาหัวเมืองหรือเป็นพระสังฆาธิการ เช่น เจ้าอาวาส เจ้าคณะตำบล เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะจังหวัด เป็นต้น ซึ่ง ทินกร ทองเสวต (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

และคนอื่น ๆ 2500: 322) กล่าวไว้ว่า ... ในสมัยท่านเจ้าคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารี) เป็นเจ้าอาวาสได้มีการจัดส่งพระเปรียญและนักธรรมไปเป็นครูอาจารย์ประจำวัดต่าง ๆ แพบจะทุกจังหวัดเฉพาะอย่างยิ่งจังหวัดในมณฑลอยุธยา และมณฑลนครสวรรค์ ซึ่งท่านเป็นเจ้าคณะมณฑลอยู่ ในมณฑลอื่น ๆ ก็มี การส่งไปนี้แทบทั้งหมดเจ้าคณะท้องถิ่นได้แสดงความประสงค์มากจนบ้างก็ขอตรงต่อท่านบ้างก็ขอมาทางกระทรวงศึกษาธิการตามควรแก่กรณี ผู้ที่ถูกส่งออกไปนั้นได้ไปประกอบศาสนกิจ เป็นประโยชน์แก่ท้องถิ่นนั้น ๆ ตามกำลังและความสามารถ ทั้งในด้านการศึกษาการ เหนือมาสั่งสอนประชาชนและการปกครอง ...

ถ้าลาสิกขาออกไปเป็นคฤหัสถ์ ได้ประกอบอาชีพตามถนัด เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติตามสมควรแก่ภาวะของตนๆ จะขอยกตัวอย่างบางท่านดังนี้

1. ขุนสุภชนบริบาล (จวน ป.ศ.4) สำนักงานพระคลังข้างที่
2. หลวงสังหารอริราช (นุฎ ป.ศ. 4) สำนักพระราชวัง
3. พลตรีหลวงวิจิตรวาทการ (กิมเหลียง ป.ศ. 5) ปลัดบัญชาการสำนักนายกรัฐมนตรี
4. พระเทพปริณัติ (ฐป ป.ศ.6, น.บ.ท.) ตุลาการศาลอุทธรณ์
5. นายคุณ เสวคนิคม (ป.ศ. 9, น.บ.ท.) อัยการ
6. ศาสตราจารย์ วิชา ทองคำวรรณ (ป.ศ.4, ศ.ค.กิตติมศักดิ์) มหาวิทยาลัยศิลปากร

7. นายสนิท อยู่โพธิ์ (ป.ศ. 9) อธิบดีกรมศิลปากร
8. นายวัน นวลยาง (ป.ศ. 9) กรมศิลปากร
9. นายเจริญ อินทรเกษม (ป.ศ.9, น.บ.) เลขาธิการราชบัณฑิตยสถาน ฯลฯ